

This project is funded
by the European Union

Balkon3

ПРИОРИТЕТНИ ПРОБЛЕМИ СО ПОЧИТУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

2020

**ПРИОРИТЕТНИ ПРОБЛЕМИ
СО ПОЧИТУВАЊЕТО НА
ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА
МАКЕДОНИЈА**

Оваа публикација е изготвена со помош на Европската Унија. Содржината на публикацијата е единствена одговорност на Проектот „Дали личиме на ЕУ? - Филмско документирање за мониторинг и заштита на човековите права во Северна Македонија“ и на никаков начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

ПРЕДГОВОР

Овој извештај е изготвен во рамки на проектот „Дали личиме на ЕУ? - Филмско документирање за мониторинг и заштита на човековите права во Северна Македонија“.

Општата цел на проектот „Дали личиме на ЕУ? - Филмско документирање за мониторинг и заштита на човековите права во Северна Македонија“ е подигнување на свеста кај јавноста за постојните пречки за почитување, заштита и мониторинг на човековите права во земјата преку изработка на кратки документарни филмови и анимирани видеа.

Активностите на проектот се насочени кон развивање на механизми за набљудување на човековите права и подобрување на заштитата при спроведувањето на основните права и слободи, како и откривање на што треба да сторат институциите за да работат врз основа на принципите на ЕУ.

Извештајот е подготвен како резултат од Активност 1.1 Дефинирање на приоритетни проблеми со човековите права во РСМ. Целта на извештајот е преку дефинирање на приоритетни области да се даде преглед каде се потребни реформи и каде нашата земја останува зад земјите-членки на ЕУ во поглед на остварување и заштитата на човековите права. Во него се прикажува постојната состојба (фокусирајќи се на дефинираните приоритетни области), се дава преглед на тоа како се почитуваат и штитат човековите права во дефинираните области во земјата, кое законодавство, кои тела и институции се одговорни и каде граѓаните можат да се пожалат за непочитување на нивните права или да побараат заштита, каков вид процедури ги очекуваат за да добијат соодветен одговор или ако треба, реакција од надлежните институции.

Извештајот поставува прашања кои во понатамошната фаза од Проектот ќе добијат одговор преку снимените документарни филмови како дел од проектните активности.

Воедно, се посочуваат примери од земјите членки на ЕУ кои имаат постигнато најдобри резултати во дефинираните приоритетни области за Република Северна Македонија. Од кои земји-членки може земјата да учи и собира искуства со цел да се подобри состојбата со човековите права на различни нивоа, кои најдобри практики можеме да ги искористиме за да ја подобриме нашата реалност, а со самото тоа, од хартија, да почнеме реално да ги спроведуваме политиките на ЕУ.

Овде ги дефинираме следните приоритетни области и за истите даваме приказ во различни поглавја:

- » **Права на лица со попреченост** - Дали лицата со попреченост ги уживаат сите слободи и права во нашата држава? Што е гарантирано со Устав, закон и меѓународни договори? Што презема државата, а што треба да преземе? Дали лицата со попреченост уживаат еднакви можности? Ги почитува ли државата меѓународните договори кои ги ратификувала и на кои се обврзала дека ќе ги почитува и спроведува? Каква е состојбата во земјите-членки на Европската унија и колку ние личиме на ЕУ?
- » **Права на детето** - Се почитуваат ли детските права во нашата држава? Се води ли доволно сметка за нивна максимална заштита? Нивна вклученост во процесите кои реално бараат да се слушне и нивното мислење, како на пример образованието? Функционираат ли државните механизми за заштита на детските права?

- » **Работнички права** - Се почитуваат ли работничките права во нашата држава? Дали законските одредби кои се однесуваат на работничките права се така создадени да може лесно да се манипулираат и злоупотребуваат на сметка на работниците?
- » **Право на здрава животна средина** - Лошата состојба во скоро речиси сите аспекти на животната средина се почесто се споменува како проблем што треба да се реши пред да пристапат земјите од Западен Балкан кон Европската унија. Оваа поглавје дава приказ како правото на здрава животна средина се практикува и штити во РСМ;
- » **Родова еднаквост** - Дали гласните заложби за родова еднаквост се фактички, или само декларативни? Што постигна нашата држава на полето родова еднаквост? Имаат ли мажите и жените за иста работна позиција еднаква плата, се поставуваат ли доволно жени на раководни позиции, каква е сосостојбата во приватниот сектор, а каква е во јавниот?
- » **Судска власт** - Дали судската власт е независна? Зошто и покрај толку многу извештаи, обуки и грантови, континуирано расте недовербата на граѓаните во судството? Што е она што е потребно за да се постави судскиот систем на стабилна основа и на тој начин судството да стане имуно на политички и други штетни влијанија кои го разоруваат и го прават крајно неефикасно и пристрасно. Судската власт е третата власт во државата, покрај законодавната и извршната, на која Уставот и дава потполна автономност и независност. Можат ли навистина судовите да им обезбедат ефикасна заштита на правата на обичните граѓани, во разумен рок и според принципот на владеење на правото?
- » **Право на правично судење** - Согласно Уставот на РСМ, на граѓаните во државата им се гарантираат основните слободи и права. Секој граѓанин може да се повика на заштита на слободите и правата утврдени со Уставот пред судовите и пред Уставниот суд на Република Северна Македонија во постапка заснована врз начелата на приоритет и итност. Секој граѓанин има право на еднаков пристап пред судот во заштитата на неговите права и правно заснованите интереси. При одлучувањето за граѓанските права и обврски и при одлучувањето за кривичната одговорност, секое лице има право на правично и јавно судење во разумен рок пред независен и непристрасен суд основан со закон. Никому не може да му биде ограничен пристапот пред судовите во заштитата на основните права и слободи поради недостиг на материјални средства.
- » **Јавна администрација** - Капацитетот и работењето на јавната администрација е еден од клучните проблеми во Република Северна Македонија што влијае на квалитетот на животот на граѓаните и на напорите на земјата да ги исполни стандардите за влез во Европската унија. Овие проблеми се регистрирани во скоро секој извештај за напредок на земјата кон ЕУ. Унијата го дефинира правото на добра администрација како основно право на своите граѓани, каква е ситуацијата кај нас?;
- » **Здравје и пристап до здравствени услуги** - Еден од најкритикуваните сектори во нашата држава - здравствениот сектор. Поради проблематиката на која се однесува, недоволниот здравствен кадар во државните здравствени установи, висината на платите, застареноста на објектите и лошата опременост, хаотичната организација на работата, овој сектор претставува еден од најголемите ризик фактори за појава и развивање на корупцијата. Ужива минимален углед и голема недоверба кај граѓаните. Можат ли граѓаните да ја добијат квалитетна и навремена здравствената заштита за која плаќаат и имаат право? Зошто граѓаните, барем оние кои финансиски тоа можат да си го дозволат, го заобиколуваат јавното здравство (иако за тоа плаќаат придонеси) и услуга бараат од приватното здравство? Има ли државното здравство капацитет, соодветна опрема и доволно човечки ресурси за да одговори на дневна основа навремено и стручно во пружање на потребната здравствена заштита на граѓаните?;
- » **Права на стари лица** - Заради својот претежно традиционален начин на функционирање, општествената поставеност, државата досега избегнува да се соочи со проблемот на самотија и напуштање на старите лица, кој е вообичаен и добива соодветен третман во развиените

земји. Сепак, овој проблем веќе е на вратите во посиромашните региони каде што стапката на миграција е висока, родителите и повозрасните остануваат дома додека помладите семејства бараат подобар живот во странство. Правото на достоинствен живот на постарите граѓани го гарантира Европската унија;

- » **Права на младите во општеството** - Европската унија посветува многу внимание во поттикнувањето на младите луѓе да учествуваат, да бидат вклучени во демократските процеси и во општеството. Младите креираат политики кои влијаат на квалитетот на животот од различни аспекти. Но, состојбата кај нас покажува слика во која партиската поделба е силно вклучена кај младите, учениците, училишните движења и влијае на кохезијата на гласовите на младите. Независните млади гласови се маргинализирани и насочени кон помалите невладини организации кои се прилично активни, но зависат од финансирањето. Сè на сè, тешко е да се идентификува автентичен глас на младите во општеството и на политичката сцена;
- » **Потрошувачки права и заштита** - Заштитата на правата на потрошувачите исто така е во групата основни права во земјите-членки на Европската унија. Кои се нашите основни права како потрошувачи? Каде да се обратиме ако како потрошувачи нашите права се повредени? Кој е одговорен ако не ја добиеме услугата за која сме платиле, ако квалитетот не соодветствува на декларацијата на производот за кој сме платиле? Друг пример е што на европско ниво беа направени големи напори за решавање на прашањето за разликите во квалитетот на производите дистрибуирани во западните и источните земји-членки. За промена на оваа состојба малку е направено. Истражуваме зошто и како до подобри услуги за потрошувачите;
- » **Права на ЛГБТ заедницата** - Кога станува збор за ЛГБТ, Балканот нема некој имиџ дека ги следи светските текови во однос на ова прашање, туку едвај е на изгрејсонце од аспект на почитување на правата на ЛГБТИ заедницата. Често пати се случува припадниците на оваа заедница да се шиканирани, да немаат еднаков пристап до работно место, а здруженијата кои се борат за правата на ЛГБТИ заедницата да се под закана, а нивните членови напаѓани. Каков пат треба да се изоди, како да се подобри положбата на припадниците на ЛГБТИ заедницата во општеството, начините на охрабрување и заштита од страна на институциите и подигање на свеста кај граѓаните истражуваме во земјите членки на ЕУ, а најдобрите практики ги пренесуваме кај нас. Откриваме кои се пречките и кој е начинот да се надминат. Иако и во земјите членки на ЕУ може да се забележат големи разлики во прифаќањето на ЛГБТ заедницата;
- » **Право на бизнис и заштита на конкуренција** - Честопати се занемарува дека правото на водење бизнис е заштитено како основно право од страна на Европската унија. Ова право датира од француската револуција од 1789 година, кога беше укинат застарениот систем на еснафи со ограничување на конкуренцијата и на сите граѓани им беше дадено право да се занимаваат со бизнис. Според последните истражувања и најнови студии, РСМ не само во практика туку и на хартија треба да ја подобри легислативата и да ја усогласи со европската, бидејќи има една од најмалку конкурентските економии во цела Европа, со многу ограничувања, што како последица прави вработувањето во државната администрација да биде попожелна и поатрактивна кај граѓаните. Што најчесто е поврзано со партиската припадност, а кај неутралните пак создава чувство на алиенација и желба да емигрираат;
- » **Право на заштита на приватност** - Сведоци сме на секојдневно кршење на правата на приватност на граѓаните на многу начини, понекогаш дури се водат и политички кампањи против луѓе, активисти на невладини организации, новинари и други, во кои е изложен нивниот приватен живот; Организациите за заштита на приватноста и личните податоци речиси и да не реагираат или пак кога реагираат, немаат никакво реално влијание. Ги следиме најдобрите европски искуства и правиме компарација што е она што треба да се преземе за да и во оваа област заличиме на ЕУ.
- » **Право на слобода на изразување** – И покрај загарантираното право на слобода на изразување, медиумите и граѓаните не се чувствуваат целосно слободни да зборуваат за сите проблеми,

што доведува до тивко прифаќање на лошите услови на работното место, здравството, администрацијата и сл. Од друга страна, недостигот на одговорност, интегритет и независност при практикувањето на оваа слобода води до политичка манипулација во пренасочување на расположенијата или револтот на граѓаните во насоки посакувани од политичките сили со различни цели отколку постигнување на јавниот интерес;

- » **Права на лица кои се зависници** - Случаите на дискриминација врз зависниците во земјата се чести, а често резултираат со ограничување на нивниот пристап до здравствена заштита. Општата перцепција за луѓето кои се борат со зависноста е дека тие се одговорни за нивната состојба, иако медицинските и социолошки истражувања укажуваат на тоа дека развојот на зависност од супстанции првенствено е резултат на низа социјални фактори. Зависниците во земјата се соочуваат со ограничувања во пристапот до основна здравствена заштита, вработување, застарени третмани, па дури и отсуство на редовна терапија за лекување на нивната зависност. Местата каде се дистрибуира таква терапија се многу ограничени, а има дури и протести со кои се бара преместување на центрите за лечење на зависници надвор од градските области. Обидите за проширување на мрежата на вакви центри се долу на приоритетите, а поради изложеноста на јавни напади, може да се каже дека се и целосно напуштени;
- » **Права на осудени лица** - Пренатрупаноста во затворските одделенија, лошите хигиенски услови кои негативно влијаат врз здравјето на затворениците, недостатокот на минимални услови во затворските ќелии, лошата здравствена ситуација со која се соочуваат осудените лица, отсуство на можности за дополнително образование, квалитетот на храната која ја добиваат осудените лица се само дел од големиот број на прашања кои бараат одговори. Степенот на дискриминација врз основа на национална и етничка припадност, како и врз основа на материјалната состојба на затворениците, користењето на прекумерна сила од страна на затворските службеници е прашање што се покренува сите овие години. Извештаите на Европската Унија за ситуацијата со казнено-поправните установи и воспитно-поправните установи со години наназад го имаат испратено алармот за дејствување и решавање на овие горки прашања поврзани со установите. Нотиран е одреден напредок, подобрување на условите, но тоа ниту оддалеку не е доволно за да се доближиме до европските стандарди;
- » **Право на глас (активно и пасивно)** - Еден од основните предуслови за владеење на правото и практикување на демократијата во една модерна држава е овозможувањето на избирачкото право. Слободното избирачко право, одржувањето на слободни и демократски избори и почитување на резултатите на вака одржаните избори овозможува легитимитет и легалитет на владата. Изборите, од друга страна, даваат реална слика за актуелното ниво на демократијата што е постигнато во одредено општество. Оттаму, многу е важно да се обезбеди квалитетен и соодветен изборен систем, како збир на принципи и процедури со кои треба да се обезбедат слободни, непосредни, тајни и демократски избори, како темелна вредност на уставниот поредок дефинирана во член 8 од Уставот на РСМ. Гарантирањето на избирачко право, е клучно за воспоставување и одржување на темелите на ефективна демократија, управувана со почитување на принципот на владеење на правото. Сепак длабоката партиска поделеност доведе до последица поголем број на граѓаните правото на глас да не го користат, како што беше случајот со послабата излезност, едвај над 50 отсто на последните вонредни парламентарни избори во април 2020г.
- » **Право на слобода на здружување** – Уставот гарантира слобода на здружување. Секој човек има право на слобода на мирно собирање и здружување со други лица, заради остварување и заштита на своите политички, економски, социјални, културни и други права и уверувања. Остварувањето на овие права може да биде ограничено само со законски мерки што во едно демократско општество се неопходни за националната безбедност, јавната безбедност, заштитата на редот и спречувањето на злосторства, заштитата на здравјето или моралот или заштитата на правата и слободите на други. Истражувавме и споредувавме колку ова право се почитува во Република Северна Македонија, и колку навистина граѓаните се слободни при здружување?

СОДРЖИНА

ВОВЕД	9
1. ПРАВА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ	12
2. ПРАВАТА НА ДЕТЕТО	17
3. РАБОТНИЧКИ ПРАВА	24
4. ПРАВО НА ЖИВОТНА СРЕДИНА	28
5. РОДОВА ЕДНАКВОСТ	33
6. СУДСКА ВЛАСТ	38
7. ПРАВО НА ПРАВИЧНО СУДЕЊЕ	42
8. ЈАВНА АДМИНИСТРАЦИЈА	46
9. ЗДРАВЈЕ И ПРИСТАП ДО ЗДРАВСТВЕНИ УСЛУГИ	49
10. ПРАВА НА СТАРИ ЛИЦА	55
11. ПРАВА НА МЛАДИТЕ ВО ОПШТЕСТВОТО	60
12. ПОТРОШУВАЧКИ ПРАВА И ЗАШТИТА	63
13. ПРАВАТА НА ЛГБТИ ЗАЕДНИЦАТА	70

14. ПРАВО НА БИЗНИС И ЗАШТИТА НА КОНКУРЕНЦИЈА	74
15. ПРАВО НА ЗАШТИТА НА ПРИВАТНОСТ	77
16. ПРАВОТО НА СЛОБОДА НА ИЗРАЗУВАЊЕ	80
17. ПРАВА НА ЛИЦАТА КОИ СЕ ЗАВИСНИЦИ	85
18. ПРАВО НА ОСУДЕНИТЕ ЛИЦА	87
19. ПРАВО НА ГЛАС (АКТИВНО И ПАСИВНО)	92
20. ПРАВО НА СЛОБОДА НА ЗДРУЖУВАЊЕ	94
КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА	97

ВОВЕД

Човековите права се права својствени за сите човечки суштества, без оглед на нивната националност, место на раѓање или живеење, пол, национално или етничко потекло, боја на кожа, религија, јазик или кој било друг статус. Сите имаме подеднакво право на нашите човекови права без дискриминација. Овие права се меѓусебно поврзани, меѓусебно зависни и неделиви.

Основна појдовна точка на сите човекови права е заштита на достоинството на човекот. Концептот на човековите права го поставува човекот во центарот на вниманието. Тој се заснова врз заеднички универзален систем од вредности посветен на светоста на животот и обезбедува рамка за изградба на систем на човекови права, заштитен со меѓународно-прифатените норми и стандарди.

Главен документ кој ги штити човековите права во светот е Универзалната Декларација за човекови права. Таа претставува акт усвоен од Генералното собрание на ОН на 10 декември 1948 година, а е создадена во периодот по Втората светска војна и означува прво глобално изразување на основните права на сите човечки суштества. Декларацијата се состои од 30 члена кои се вклучени во подоцнежни меѓународни договори, регионални инструменти за човекови права, национални уставни закони.

Со донесувањето на Декларацијата, 10 декември се воведува како ден со кој ќе се одбележуваат човековите права на глобално ниво затоа што според Декларацијата: „Сите луѓе се раѓаат слободни и еднакви по достоинство и права.“

Универзална Декларација за правата на човекот е заеднички стандард кој треба да го постигнат сите народи и сите нации со што секој поединец и орган на државата, имајќи ја постојано предвид оваа Декларација, би тежнел низ процесите на учење и воспитување да придонесе за почитување на правата и слободите на човекот.

Членот 1 од Универзалната декларација за човекови права (УДЧП), се однесува на главните столбови на системот на човекови права, односно слободата, рамноправноста и солидарноста.

Универзалните човекови права се изразуваат и гарантираат со закони, во форма на договори, вообичаено меѓународно право, општи принципи и други извори на меѓународно право. Меѓународното право за човекови права ги утврдува обврските на владите да постапуваат на одредени начини или да се воздржат од одредени акти, со цел да ги промовираат и заштитат човековите права и основните слободи на поединци или групи.

Разбирањето на принципите и постапките сврзани со човековите права ги оспособува луѓето да учествуваат во одлуките коишто ги одредуваат нивните животи, да дејствуваат во насока на разрешување на судири и одржување на мирот, раководејќи се од човековите права, а сето тоа претставува остварлива стратегија за човековиот, општествениот и економскиот развој во чие средиште се наоѓаат луѓето.

На европско ниво важна меѓунароен договор е Европската конвенција за заштита на човековите права. На 4ти ноември 1950 година во Рим државите членки на Советот на Европа ја потпишуваат Европската конвенција за заштита на човековите права која стапува на сила во 1953 година. Овој меѓународен договор ги обврзува земјите членки на Советот на Европа постојано да ги обезбедуваат основните

граѓански и политички права и слободи, не само на нивните жители, туку и на сите лица под нивна надлежност. Со Конвенцијата се гарантираат правото на живот, правото на правична судска постапка, правото на почитување на приватен и семеен живот, слобода на изразување, слобода на мисла, свест и вера и право на сопственост и заштита на сопственост. Конвенцијата се надоврзува и е под силно влијание на Универзалната декларација за човековите права, а нејзини основни цели е главно да се обезбеди општо и ефикасно признавање и почитување на човековите права, опишани во неа. Дополнително, Конвенцијата има свои 15 Протоколи кои ја дополнуваат и надградуваат. Република Северна Македонија ја има ратификувано Конвенцијата на 10 април 1997.

Повелбата за фундаменталните права на ЕУ (изготвена во Ница на 07 декември 2000 година) е донесена со цел народите во ЕУ да создадат уште потесна унија меѓу себе, споделувајќи мирна иднина заснована на заеднички вредности. Овој документ ги гарантира човековите права на ниво на Унијата. Во нејзината преамбула се истакнува дека Унијата се заснова на неделивите и универзални вредности на човечко достоинство, слобода, еднаквост и солидарност; таа се заснова на принципите на демократија и владеење на правото. Поединецот го става во сржта на своите активности. Оваа Повелба е донесена заради потребата од зајакнување на заштитата на основните права од аспект на промените во општеството, социјалниот развој и научно – технолошкиот развој.

Во Република Северна Македонија, Уставот е столб на законодавството. Како највисок правен акт, Уставот утврдува листа на слободи и права на кои им се гарантира заштита, а со ратификуваните меѓународни договори како дел од внатрешниот правен поредок, се дава можност и за вклучување на дополнителни слободи и права кои не се предвидени со Уставот. Меѓународните и европските механизми преку ратификација се интегрирани во македонското законодавство.

Човековите права во Уставот се третираат индивидуално и целта на уставната заштита е граѓанинот и неговото достоинство. Основното обележје на концептот на човековите права е еднаквоста. Темелни вредности на уставниот поредок на Република Северна Македонија се:

- основните слободи и права на човекот и граѓанинот признати со меѓународното право и утврдени со Уставот;
- слободното изразување на националната припадност;
- владеењето на правото;
- поделбата на државната власт на законодавна, извршна и судска;
- политичкиот плурализам и слободните непосредни и демократски избори;
- правната заштита на сопственоста;
- слободата на пазарот и претприемништвото;
- хуманизмот, социјалната правда и солидарноста;
- локалната самоуправа;
- уредувањето и хуманизацијата на просторот и заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата и
- почитувањето на општо прифатените норми на меѓународното право.

Во Република Северна Македонија е слободно се што со Уставот и закон не е забрането¹. Секој граѓанин може да се повика на заштита на слободите и правата утврдени со Уставот пред судовите и пред Уставниот суд во постапка заснована врз начелата на приоритет и итност. Граѓанинот има право да биде запознаен со човековите права и основни слободи и активно да придонесува, поединечно или заедно со други за нивно унапредување и заштита².

Основните слободи и права на човекот и граѓанинот, согласно Уставот на РСМ, се поделени на граѓански и политички слободи и права и на економски, социјални и културни права.

Оттука, граѓаните се еднакви во слободите и правата независно од полот, расата, бојата на кожата, националното и социјалното потекло, политичкото и верското уверување; имотната и општествената

1 Член 8 од Уставот на Република Северна Македонија

2 Член 50 од Уставот на Република северна Македонија

положба. Граѓаните пред Уставот и законите се еднакви. Животот и слободата на човекот се неприкосновени, како и физичкиот и моралниот интегритет. Се забранува секој облик на мачење, нечовечко или понижувачко однесување и казнување. Се забранува присилна работа.

Во делот на економските, социјални и културни права, меѓудругото, се гарантира правото на сопственост и правото на наследување. Сопственоста создава права и обврски и треба да служи за добро на поединецот и на заедницата. Никому не можат да му бидат одземени или ограничени сопственоста и правата кои произлегуваат од неа, освен кога се работи за јавен интерес утврден со закон³. Секој има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност. Секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место. Секој вработен има право на соодветна заработувачка, право на платен дневен, неделен и годишен одмор. Од овие права вработените не можат да се откажат⁴. На секој граѓанин му се гарантира правото на здравствена заштита, на животна средина, на образование.

Основните човекови права и слободи загарантирани со Уставот и ратификуваните меѓународни документи се разработени во посебни закони со кои се регулира предметот на заштита. Овој извештај дава приказ на поважните закони и прописи со кои се регулираат и заштитуваат правата на граѓаните загарантирани со Уставот, а идентификувани како приоритетни области за Република Северна Македонија, прави паралела со Европската Унија и дава примери за најдобри практики во ЕУ во приоритетните области.

3 Член 30 од Устав на РСМ

4 Член 32 од Устав на РСМ

ПРАВА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ

Законодавна рамка

Конвенцијата за правата на лицата со попреченост го обележува крајот на долгата борба за препознавање на попреченоста како прашање и дел од човековите права. Конвенцијата се состои од 50 члена кои ги покриваат граѓанските, политичките, економските, социјалните и културните права. Таа не создава нови права за лицата со попреченост (надвор од корпусот на основните човекови права и слободи), туку ги појаснува постоечките обврски за државите-страни на Конвенцијата во однос на можноста за фактичко практикување на овие права од страна на лицата со попреченост. Од договорните страни на Конвенцијата се бара да промовираат, заштитиуваат и обезбедат целосно уживање на човековите права од страна на лицата со попреченост и да обезбедат целосна законска рамноправност.

Европската унија ја ратификува **Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во 2010, а Република Северна Македонија во 2011 година**. Со ратификацијата на лицата со попреченост им се гарантираат⁵: почитување на вроденото достоинство, индивидуалната автономност, вклучувајќи и слобода на свој избор и независност на лицата; недискриминација; целосно и ефикасно учество и вклученост во општеството; почитување на разликите и прифаќање на лицата со попреченост како дел од човековата различност и човештвото; рамноправни можности; пристап; рамноправност меѓу мажите и жените; почитување на развојните способности на децата со пречки во развојот и почитување на правото на децата со пречки во развојот за зачувување на својот идентитет.

Конвенцијата наложува конкретни обврски за државите договорнички, преку кои се обидува да ја изедначи положбата на лицата со попреченост со сите други поединци во општеството во уживањето и практикувањето на сите слободи и права.

Во Конвенцијата се идентификуваат две нивоа насочени кон достигнувањето на оваа цел:

- забрана на дискриминација по основа на попреченост, и
- обврска за преземање проактивни мерки со цел создавање услови за ефективно уживање и практикување на сите слободи и права од страна на лицата со попреченост.

Значи, со цел лицата со попреченост да живеат независно и да учествуваат во сите аспекти на животот, Конвенцијата обврзува државните органи да превземат низа соодветни мерки за елиминирање на препреките и бариерите кои не дозволуваат целосно практикување на основните права и слободи на луѓето со попреченост. Како прва бариера се посочува достапноста, пристап на лицата со попреченост до просторната околина, транспорт, информации и комуникации, вклучувајќи и пристап до информатичките и комуникациските технологии и системи, како и до други капацитети и услуги отворени или обезбедени за јавноста, во урбаните и во руралните области. Лицата со попреченост имаат **право на пристап** до сите објекти, патишта, транспортни и други внатрешни и надворешни капацитети, вклучувајќи ги тука и училиштата, домовите, медицинските објекти и работните места; информации, комуникации и други услуги, вклучувајќи и електронски и итни служби⁶.

5 Види член 3 Конвенција за правата на лицата со инвалидност усвоена на 13 декември 2006 година во седиштето на Обединетите Нации, <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Konvencija%20za%20pravata%20na%20licata%20so%20invalidnost.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

6 Види член 9 од Конвенција за правата на лицата со инвалидност

Исто така, Конвенцијата одредува дека неоправданото неизвршување на соодветно приспособување преставува дискриминација, што е во тек со развојните гледања на дискриминацијата врз основ на попреченост, и ги задолжува државите-договорни страни да ги преземат сите соодветни чекори за осигурување на обезбедување на соодветното прилагодување (став 3).

Во Република Северна Македонија еднаквоста на граѓаните се гарантира со Уставот, меѓутоа попреченоста не е дел од генеричкиот член од Уставот кој гарантира еднаквост.

Со Законот за спречување и заштита од дискриминација во основите на дискриминација се споменува воедно и попреченоста како можна основа за дискриминација, ментална и телесна; а со член од истиот Закон се дефинира широка примена на Законот во јавниот живот. Тоа значи дека со Законот се опфатени областите содржани со Конвенцијата, притоа потенцирајќи ги мерките за приспособување и достапност на инфраструктурата и сервисите на лицата со попреченост (ментална и телесна). Сепак, и покрај тоа, овој Закон ја промовира ретроактивната, наместо проактивната улога на државата во ова поле, односно државата реагира само тогаш кога некое право е прекршено и кога жртвата ќе поднесе претставка пред институциите.

Едно од правата на лицата со попреченост загарантирано со Конвенцијата е и **правото на вработување**. Оваа право во РСМ е загарантирано и со Уставот, каде во член 32 се пропишува дека секој има право на работа. Од тука се заклучува дека и лицата со попреченост имаат право на работа врз еднаква основа како и сите други. Сепак, некои експерти сметаат дека не спомнувањето на попреченоста како основа за дискриминација е недостаток во ова поле. Од друга страна кога станува збор за вработување на лице со попреченост, Законот за работни односи во член 6 забранува дискриминација во пристап на вработување на основа на инвалидност, меѓу другите.

Во последните години мерките насочени кон вработување на лицата со попреченост преку одредени активни мерки за вработување, воведување можности за самовработување, претприемништво и започнување со сопствен бизнис.

Вработувањето на лицата со попреченост е регулирано со Закон за вработување на инвалидни лица од 2000 година. Пристапноста се споменува и во овој Закон како основно право на лицата со попреченост при остварување на право на вработување. Со **Законот за вработување на инвалидни лица** се уредуваат посебните услови за вработување и работење на лицата со попреченост како на пример:

- создавање услови за работење и адаптација на работно место;
- ослободување од даноци и обезбедување на средства за придонеси и
- финансиска поддршка во работењето.

При вработување на инвалидно лице, работодавецот е должен да создаде соодветни услови за работење и адаптација на работното место во зависност од работното место, видот и степенот на образованието и видот и степенот на попреченоста на инвалидното лице кое се вработува. Надоместокот на трошоците за создавање на услови за вработување на инвалидното лице и за адаптација на работното место, паѓаат на товар на Посебен фонд за обезбедување услови за вработување и работење на лицата со попреченост.

Законот поимот „инвалидно лице“ го дефинира како секое лице чија попреченост е утврдена од страна на надлежен орган. **Инвалидно лице**, во смисла на овој Закон, е лице со оштетен вид, оштетен слух, со пречки во гласот, говорот и јазикот, телесно инвалидно лице, лице со пречки во интелектуалниот развој и лице со комбинирани пречки кое поради степенот на попреченост има специфични потреби во работењето. Попреченоста врз основа на поднесено барање од инвалидно лице, неговиот родител или старател ја утврдува комисија за оцена на работната способност на Фондот на пензиското и инвалидското осигурување на Македонија, освен ако попреченоста на лицето не е утврдена од друг надлежен орган⁷.

7 Види член 2 од Законот за вработување на инвалидни лица (Службен весник на РСМ бр. бр.44/2000, 16/2004, 62/2005, 113/2005, 29/2007, 88/2008, 161/2008, 99/2009, 136/2011, 129/15, 147/15 и 27/16), линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilniciPenzii/10.11_zil.pdf [пристапено на 16.02.2020]

Пристапноста на лицата со посебни потреби се обезбедува и преку Законот за градење кој во член 11 е дециден дека јавните и деловни градби, станбените згради и градбите со станбено-деловна намена мора да бидат проектирани и изградени така што на лицата со попреченост ќе им овозможат непречен пристап, движење, престој и работа до и во градбата. Истото важи и при изградба на нови и реконструкција на постоечките јавни површини-пешачки патеки во централното градско јадро, но и во паркови, каде мора да се обезбеди и патека за движење на лица со телесен попреченост и на лица со оштетен вид.

Колку овој член се почитува од страна на јавните институции и/или градежните компании и дали Државниот инспекторат за градежништво и урбанизам изрекува санкции за сите оние кои не го испочитувале законот? Во 2019, според податоците на Центарот за управување со промени, собрани од општините во рамките на проектот „Следење на принципите на јавната администрација“, пристапноста за лицата со попреченост до општинските згради е неостварена. Само 19% од општините имаат целосна пристапност, додека 34% се целосно непристапни. Од друга страна, истражувањето на Центарот за управување со промени покажа дека 83% од општините имаат назначено лице за помош на граѓаните со попреченост, но 78% од нив ја немаат објавено оваа информација на општинските веб страници. Од тука, слободно може да се заклучи дека законите ги гарантираат правата на лицата со попреченост, но состојбата на терен е сосема поинаква. Лицата со попреченост и покрај загарантираните права за пристапност, секојдневно се соочуваат со бариери при вршење на секојдневни активности, влез и излез од стамбени и јавни објекти, јавен превоз, користење на услугите итн.

Посебно ранлива категорија се лицата со интелектуална попреченост. Поддршката или е недостапна или е поврзана со одредени услови за живеење, а инфраструктурата во заедницата не е универзално дизајнирана и пристапна. Ресурсите се инвестираат во институции, наместо во развивање можности за лицата со попреченост да живеат самостојно во заедницата. Ова доведува до напуштање на ваквите лица, зависност од семејството, нивна институционализација, изолација и сегрегација. Токму затоа, правото на независност и независно живеење отелотворено во членот 19 од Конвенцијата е исклучително важно. Правото утврдено во членот 19 од Конвенцијата се однесува на сите лица со попреченост без исклучок и во себе опфаќа два концепта, **правото на самостојно/независно живеење и правото да се биде вклучен во заедницата.** Дополнително, ова право во себе содржи како граѓански и политички права, така и економски, социјални и културни права и е *пример за меѓусебната поврзаност, меѓузависноста и неделивоста на човековите права.* Независното живеење и вклучувањето во заедницата значи остварување на слободата на избор и контрола врз одлуките кои влијаат врз животот на еден човек со максимално ниво на самоопределување и меѓузависност во самото општеството. Ова право треба ефективно да се реализира во различните економски, социјални, културни и политички контексти. Ова право го вклучува во себе принципот на вродено достоинство, автономија и самоопределување, односно забраната за принудување на лицата со попреченост да живеат во ‘одредени услови за живеење’, односно институции. Имено, Конвенцијата предвидува дека лицата со попреченост имаат можност да го изберат своето место на живеење.

Заради остварување на поголеми права на овие лица, започнат е процес на деинституционализација. Искуствата добиени од меѓународната соработка со земјите членки на ЕУ покажале дека моделот на големи институции треба да се замени со други облици на заштита на корисниците. Процесот на деинституционализација започнат во 2017 од Министерството за труд и социјална политика ги мапирале следните проблеми за лицата со попреченост⁸:

- Недоволна поддршка на биолошките семејства околу грижата за децата со пречки во развојот;
- Недоволна поддршка за децата со пречки во развојот во однос на нивното вклучување во средината во која што живеат;
- Голем број сместени во установите со долг престој и со прекинати контакти со семејствата;
- Недоволен број на вонинституционални форми за згрижување на децата со пречки во развојот;
- Постојат архитектонски бариери кои го оневозможуваат интегрирањето на овие лица во општествената средина.

8 Националната стратегија за деинституционализација во системот на социјалната заштита во Република Македонија (2008-2018)

Националната стратегија за деинституционализација во Република Северна Македонија за 2018–2027 „Тимјаник“ ги претставува визијата, целите, стратешкиот пристап и дејствата што треба да се преземат и подобрат при спроведувањето на преминот од институционална грижа кон систем за социјална грижа во семејството и заедницата со поддршка од социјалните служби⁹. Документот покрива два различни, но комплементарни аспекти на деинституционализацијата како јавна политика:

1. стратешки столбови - цели на самиот процес на деинституционализација и тоа: а) трансформација и затворање на институциите, б) преселба на корисниците во заедницата, в) развој на услуги во заедницата, г) спречување институционализација;
2. стратешки алатки - мерки и политики за поддршка на процесот: координирани и комплементарни јавни политики, социјално вклучување и јакнење на капацитетот¹⁰.

И покрај тоа што се уште трае процесот на деинституционализација и сместување на лица со интелектуална попреченост во мали групни домови, на ова поле има позитивните ефекти и постигнат е напредок. Се забележува дека овој процес влијае многу позитивно на самите лица и има низа поволности наспроти сместувањето во големите институции. Деинституционализацијата е јавно добро и обезбедува општа корист бидејќи испорачува подобра грижа и поддршка за лицата кои имаат потреби, а во исто време ги зајакнува правата на корисниците и придонесува кон подобар квалитет на живот за целата заедница и кон подобро општество во целина.

Имајќи ги сите наведени проблеми на лицата со попреченост се поставуваат прашањата: Кој е приоритетот за решавање на проблемите со кои се соочуваат лицата со попреченост? Дали треба да се менува законската регулатива и како да се подобрат законските решенија? Постои ли соработка помеѓу граѓанските организации и државната власт заради создавање на подобри јавни политики кои се однесуваат на лицата со попреченост? Дали во буџетот се предвидуваат доволно финансиски средства со кои ќе се овозможат соодветни услови за нормално функционирање на лицата?

Практики од ЕУ

ЕУ и нејзините земји-членки се посветени на подобрување на социјалната и економската состојба на лицата со попреченост, и нивните права се гарантирани со Повелбата за основни права на ЕУ и Договорот за функционирање на ЕУ. Најважните документи на ЕУ со кои се гарантираат правата на лицата со попреченост се:

- Директивата на ЕУ 2019/882 за пристапност до продуктите и услугите, прописите за правата на патниците со намалена мобилност во областа на транспортот,
- Директива на ЕУ 2016/2102 за пристапност до веб-страници и мобилни апликации на тела од јавниот сектор, и
- Директива на ЕУ 2000/78/ЕЗ за воспоставување општа рамка за еднаков третман во вработувањето и занимањето.

Европската Унија и сите нејзини земји-членки се членки на Конвенцијата на Обединетите нации за правата на лицата со инвалидитет (UNCPRD). Овој важен договор стапи во сила за ЕУ во јануари 2011 година и претставуваше основа на содржината на Европската стратегија за попреченост 2010-2020 година¹¹.

Како добар пример во креирањето на политики за лицата со попреченост може да се посочи Република Словенија. Поддршката за вработувањето во Република Словенија е регулирана со словенечкиот Закон за стручна рехабилитација и вработување на инвалидни лица донесен во 2004 година. Постојните услуги, организирани на национално ниво и финансирани преку Министерството за труд на Република Словенија, вклучуваат: услуги за стручна рехабилитација, услуги за поддршка, вработување во компании

9 Национална стратегија за деинституционализација во Република Македонија 2018–2027 „Тимјаник“ (Скопје, септември 2018) линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/strategii/Strategii%202018/Strategija_deinstitucionalizacija_Timjanik_2018-2027.pdf [пристапено на 16.03.2020 година]

10 ibid страна 5

11 Лица со попреченост, повеќе на линк: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1137> [пристапено на 24.07.2020]

кои вработуваат лица со посебни потреби, вработување во центри за вработување и програми за социјално вклучување. Услугата на насоки, грижа и вработување под посебни услови се обезбедува на заштитени работилници (VDC) според Законот за социјална заштита.¹²

По 2006 година, во Република Словенија има квота - обврска за јавни и приватни работодавци кои имаат 20 или повеќе вработени да вработат 2 - 6% персонал со инвалидитет, во зависност од специфичниот сектор. Работодавците кои не ја исполнуваат квотата плаќаат 70% од минималната плата на Државната словенечка фондација за промовирање на вработување на лица со инвалидитет, за секое лице со инвалидност што не е вработено, или можат да соработуваат со компании кои вработуваат лица со посебни потреби или центри за вработување (двата ентитета се претпријатија за социјална економија). Доколку овие компании за лица со посебни потреби или центри за вработување остварат профит, тие се должни да го користат како што е дозволено со закон, за понатамошен развој на бизнисот или да го потрошат за квалификувани активности (адаптирани работни места, поддршка за вработените со посебни потреби и сл.).¹³

Компаниите кои вработуваат лица со посебни потреби за да добиваат поддршка од државата треба да вработат најмалку 40% од лицата со посебни потреби. На крајот на 2017 година, 146 компании вработиле 5.878 лица со инвалидитет, а околу исто толку лица без инвалидитет.¹⁴

12 Slovenia Fact Sheet on Social Care & Support Services Sector for Persons with Disabilities, линк <https://www.easpd.eu/en/content/publications>, стр. 4, пристапено на 18.03.2020 година.

13 *ibid*, стр.4

14 *ibid*, стр.5

ПРАВАТА НА ДЕТЕТО

Законодавна рамка

Значаен меѓународен документ кој се однесува на правата на децата претставува *Конвенцијата за права на детето на ООН* (усвоена на 20 ноември 1989, а стапува на сила на 02 септември 1990), ратификувана и од нашата држава во ноември 1993 година. Конвенцијата се заснова и во својата преамбула се повикува на претходно донесени важни акти кои се однесуваат на децата, меѓу кои: Женевската декларација за правата на детето од 1924 година, Декларацијата за правата на детето усвоена од страна на Обединетите нации во 1959 година, Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, посебно во членовите 23 и 24, како и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права, посебно во членот 10¹⁵.

Со ратификацијата на Конвенцијата, нашата држава е должна да ги почитува и обезбедува правата на секое дете, без каква било дискриминација и без оглед на раса, боја на кожа, пол, јазик, вероисповед, политичко или друго убедување, национално, етничко или социјално потекло, имотна состојба, неспособност, раѓање или друг статус на детето или неговиот родител или законски старател¹⁶.

Во таа насока е и домашниот **Закон за заштита на правата на детето**, кој се раководи од принципите на заштитата на правото на живот и развој на детето, заштитата на најдобриот интерес на детето, обезбедување на минимум стандард за секое дете под еднакви услови, исклучување на каква било форма на дискриминација, почитување на правото на детето на слобода и безбедност на личноста, на сопствено мислење и слободно изразување, здружување и образование, услови за здрав живот и остварување на други социјални права и слободи на детето¹⁷.

Права за заштита на децата, во смисла на наведениот закон, според член 6 од истиот, се:

- детски додаток;
- посебен додаток;
- еднократна парична помош за новороденче;
- родителски додаток за дете;
- додаток за образование;
- партиципација¹⁸.

Секогаш кога јавните или приватните институции за социјална заштита, судовите, административните органи и законодавните тела преземаат активности кои се однесуваат на децата, тие мораат да се раководат од најдобрите интереси на децата¹⁹.

Според Конвенцијата²⁰, дете е секое човечко суштество кое не навршило осумнаесет години од животот, доколку врз основа на закон кој се однесува на детето, полнолетството не се стекнува

15 Преамбула на Конвенцијата за заштита на детето

16 Види член 2 став 1 од Конвенцијата

17 Види член 4 од Законот за заштита на правата на детето

18 Види член 6 од Законот за правата на детето (Службен весник на РСМ бр.198/2018, со измени и дополнувања објавени во Службен весник бр.104/19, 146/19 и 275/19.

19 Види член 3 став 1 од Конвенцијата

20 Види член 1 од Конвенцијата за правата на детето

порано. И Законот за семејството (член 10) наведува дека полнолетството настапува со навршување на 18 годишна возраст, кога полнолетното лице се стекнува со деловна способност. Според Законот за заштита на детето, пак, за дете се смета секое лице до наполни 18 години живот, како и лица со пречки во телесниот и менталниот развој до наполни 26 години живот.

Според Уставот на РСМ, државата му обезбедува посебна грижа и заштита на семејството, додека родителите имаат право и должност да се грижат за издржување и воспитување на децата²¹.

За да бидат слушнати и заштитени детските права потребен е цврст систем на поддршка од страна на ресорните министерства, Народниот правобранител, активните граѓански организации и другите здруженија посветени на унапредување на правата на децата, како и закони во кои се втемелени меѓународните конвенции за човекови права.

Механизми за заштита на правата на детето се:

- Министерство за внатрешни работи (по пријава од било кое лице);
- Народен правобранител (со поднесување на претставка);
- Центар за социјални работи (по службена должност или по пријава од било кое лице);
- Надлежен суд (со поднесување на тужба).

Во член 5 од Законот за заштита на правата на детето: државата го обезбедува правото на детето да го изрази сопственото мислење за сите прашања кои се однесуваат на него и на мислењето на детето да му биде посветено должно внимание во согласност со годините на живот и зрелоста на детето. Изразувањето на детето може да биде непосредно или преку застапник или соодветен орган на начин и во согласност со утврдена процедура и закон. Се поставува прашањето дали е тоа навистина така.

Законот за заштита на правата на детето вели дека државата и институциите на системот се должни да ги преземат сите потребни мерки за да ги обезбедат правата на детето и за спречување на сите облици на дискриминација и злоупотреба без оглед на местото каде што се извршени овие дејствија, тежината, интензитетот и нивното времетраење. Должност е на секој граѓанин да пријави до надлежен орган било каква форма на дискриминација, злоупотреба и искористување на дете и тоа веднаш по стекнувањето на сознание за настанот.

Голема улога во насока на заштита на сите детски права, во случај на нивна повреда или загрозување, има **Народниот Правобранител**.

Народниот Правобранител треба да води сметка за²²:

- Правата на децата во поглед на остварувањето на родителското право кога е потребна заштита од страна на центрите за социјална заштита кои со закон се обврзани да преземаат мерки заради заштита на личноста, правата и интересите на децата;
- Правата на децата што се остваруваат во рамките на општествената заштита, која заштита треба да се обезбеди во надлежните државни институции;
- Правата на децата без родители или без родителска грижа, права што се остваруваат во специјализираните установи за сместување и згрижување во Републиката;
- Правата на децата од областа на образованието што се остварува во основните и средните училишта, и тоа во поглед на нивниот третман во училиштата, во однос на нивните права на еднаквост и недискриминација, на забраната на телесно и психичко малтретирање во училиштата;
- Правата на децата што се остваруваат во здравствените установи, особено во поглед на законската гаранција врз основа на начелото на заемност и солидарност да им се обезбеди задолжителна здравствена заштита, во вршењето на задолжителните систематски прегледи чие вршење го обезбедува државата и во остварувањето на други права загарантирани со законите и подзаконските акти од областа на здравствената заштита итн.

21 Види член 40 од Устав на РСМ

22 Официјална веб страна на Народен правобранител, линк: http://ombudsman.mk/MK/zashtita_na_pravata_na_decata/oddelenie_za_zashtita_na_pravata_na_decata.aspx [пристапено на 12.03.2020 година]

Во Годишниот извештај на Народниот правобранител за 2019 година е констатирано, меѓу другото:

„Меѓуопштинските центри за социјална работа на Град Скопје при носењето одлуки за остварување на правото на лични односи и контакти дете-родител, недоволно посветуваат внимание на мислењето на детето. Во случаи кога подолг период се прекинати контактите на детето со родителот, истите не успеваат ефикасно повторно да ги воспостават, ниту да влијаат на подобрување на односот меѓу родителите, што повторно е на штета на детето и неговото право да биде со двајцата родители.Недостигот од советувалишта за брак и семејство битно влијае на семејните односи, надминување на нетрпеливоста и конфликтната комуникација меѓу сопружниците, при што децата, и во вакви околности се во средината меѓу родителите и трпат штетни последици по нивното здравје и развој.Насилството меѓу учениците е во подем. Училиштата не успеваат ефикасно да се справуваат со оваа појава, а дел од нив во насилното однесување на децата гледаат детска игра.“

Од тука ги идентификуваме следните приоритети за Република Северна Македонија:

→ Меѓуврсничко насилство

Заштита на децата од насилство е фундаментално право на секое дете. Насилството го попречува развојот на децата, способноста за учење и постигнувања во училиште; ги ограничува односите, придонесува за ниско ниво на самопочитување, емоционална болка и депресија, води кон ризични ситуации, самоповредување и агресивно однесување.

Според член 19 од Конвенцијата за заштита на правата на детето, државата ги презема, сите соодветни законодавни, административни, социјални и образовни мерки поради заштита на детето од сите видови на физичко или ментално насилство, повреди, злоупотреби, занемарувања или немарен однос, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба. Меѓуврсничкото насилство е забрането и со член 65 од Законот за основно образование, според кој: *„секој вработен во училиштето е должен да се грижи за најдобриот интерес на ученикот и да го почитува неговото достоинство, како и Конвенцијата за правата на детето“*. Се забранува телесно, психичко и сексуално малтретирање и казнување на ученикот и понижувачко однесување и постапување кон него, при тоа директорот на училиштето е должен да го пријави секој облик на насилство, злоупотреба или занемарување сторено врз ученик од страна на друг ученик, стручен соработник или кое било друго лице кое е вработено во училиштето, до надлежните институции утврдени со закон.

Во последно време се актуелизира **меѓуврсничкото насилство** како појава од широки размери во училиштата, а се уште не се најдени ефикасни механизми за негово спречување. Меѓуврсничкото насилство најчесто се појавува во рамките на училиштата (на голем одмор, на пат до училиште и назад, на екскурзии и на многу други места). Најчесто се случува во отсуство на возрасни лица. Со себе повлекува низа последици не само врз детето кон кое е насочено насилството, туку и врз детето кое го врши насилството. Потребен е сериозен пристап кон проблемот, во насока на превенирање, спречување и намалување на меѓуврсничкото насилство. Ова насилство може да се врши од страна на поединец или од група на деца. Стручни лица при детектирање на појавата на меѓуврсничко насилство мора да работат и со детето жртва на врсничко насилство и со детето насилник. Како резултат на меѓуврсничкото насилство, кај детето жртва најчесто се јавува: повлекување во себе, агресија, срам, чувство на несигурност. Токму работата со стручни лица и соработката на родителите (соработка на сите нивоа) е многу важна за надминување на проблемите со меѓуврсничкото насилство, односно ублажување на последиците од истото. Меѓуврсничкото насилство се карактеризира со континуирано, повеќекратно, најчесто физичко или вербално малтретирање, насочено кон едно исто дете. Вербалното меѓуврсничко насилство многу потешко се забележува, детектира и препознава, но и тешко се докажува. **Потребни се бројни кампањи за запознавање на пошироката јавност со појавата на меѓуврсничко насилство, бидејќи преку едукација и превенирање на состојбите, се очекува овој вид на насилство да се намалува.**

Народниот правобранител на РСМ е на ставот дека “од особено значење е навременото превенирање од вакви негативни појави, преку заедничко дејствување на сите чинители, почнувајќи од семејството, односно родителите, преку наставниците и стручните служби во училиштето, како и пошироката заедница (локалната самоуправа), препознавање на знаците за насилно однесување или пак, промените во однесување на детето - жртва, од причина што децата изложени на насилство многу често го кријат насилството и се срамат да зборуваат за „немоќта“ да му се спротивстават на насилникот”²³. Тргувајќи од сознанијата дека меѓуврсничкото насилство најчесто се игнорира бидејќи се смета за „детска игра“, а за жал е често присутно, Народниот правобранител заради согледување на состојбата со појавата на меѓуврсничкото насилство во основното образование спроведе истражување кое опфати две учебни години 2016/17 и 2017/18²⁴. Истражувањето го говори следното: “Меѓу учениците во основното образование многу често има физичко, емоционално и вербално насилство (многу често меѓу деца од машки пол, а евидентирани се и случаи на насилство меѓу деца од женски пол). Особено загрижува констатацијата дека нетрпеливост, омраза, љубомора и завист се најчестите причини поради кои учениците применуваат насилство кон други ученици, од ист или други класови (одделенија), како и тоа што иако во помал број случаи, сепак причина за меѓуврсничко насилство се недоразбирањето и нетолерантноста кај децата, или пак социјалниот, семејниот статус, како и етничката припадност.”²⁵

Исто така, во дневните билтени на МВР за 2019, но и од извештаи на други организации се забележува зголемен број на предмети каде постои врсничко насилство и ширење на говор на омраза меѓу деца и соученици²⁶.

→ Семејно насилство врз децата

Семејното насилство врз децата во нашата држава се смета дека е застапено во голема мера, влече корени од минатото кога се сметало како нормално со котек, да се дисциплинира детето, со што се релативизира проблемот.

Според Законот за семејството, за насилство во бракот и семејството се смета однесување на член на семејството кој со примена на сила, закана и заплашување врши телесни повреди, емоционална или сексуална злоупотреба и материјално, сексуално или работно искористување на друг член на семејството²⁷. Центарот за социјална работа секогаш кога има сознанија дека во семејството постои семејно насилство врз малолетно дете или лице со ограничена или одземена деловна способност презема мерки за заштита²⁸. Центарот за социјална работа поднесува барање на изречување на привремена мерка за заштита од семејно насилство до судот за малолетни и деловни неспособни лица секогаш кога родителот, старателот или законскиот застапник тоа нема да го сторат. Судот пак, по барање на центарот може да ги изрече следните привремени мерки за заштита на жртва на семејно насилство:

- да му забрани на старателот да се заканува;
- да му забрани да малтретира, да вознемирува, телефонира, да контактира или на друг начин да комуницира со член на семејството, директно или индиректно;
- да му забрани да се приближува до живеалиштето, училиштето, работното место или определено место кое редовно го посетува друг член на семејството;
- да одреди отстранување од домот без оглед на сопственоста до донесување конечна одлука на судот;

23 ПОСЕБЕН ИЗВЕШТАЈ од спроведеното истражување за насилство меѓу учениците во основните училишта (меѓуврсничко насилство), Скопје, октомври 2019, линк: <http://ombudsman.mk/upload/Posebni%20izvestai/2019/Posebni%20izvestaj-Megjuvrsnicko%20nasilstvo-10.2019%20.pdf> [пристапено на 17.03.2020 година]

24 ПОСЕБЕН ИЗВЕШТАЈ од спроведеното истражување за насилство меѓу учениците во основните училишта (меѓуврсничко насилство), Скопје, октомври 2019, линк: <http://ombudsman.mk/upload/Posebni%20izvestai/2019/Posebni%20izvestaj-Megjuvrsnicko%20nasilstvo-10.2019%20.pdf> [пристапено на 17.03.2020 година]

25 Ibid страна 84

26 Линк од евидентирани случаи: <https://mvr.gov.mk/izvadok-od-dnevni-nastani/1452>
<https://mvr.gov.mk/izvadok-od-dnevni-nastani/1453>
<https://mvr.gov.mk/izvadok-od-dnevni-nastani/1454>

27 Види член 94-б став 2 од Законот за семејството

28 Ibid член 94-г став 2

- да му забрани да поседува огнено или друго оружје или истото да му биде одземено;
- да го задолжи да ги врати предметите кои се потребни за задоволување на секојдневните потреби на семејството;
- да му изрече задолжително издржување на семејството;
- да му нареди да посетува соодветно советувашиште; да му нареди задолжително лекување ако е корисник на алкохол или други супстанции или има некое заболување;
- да го задолжи да ги надомести трошоците за лекување од насилството; и
- ли да изрече која било друга мерка која судот ќе ја смета за неопходна за да се обезбеди сигурност и добросостојба на другите членови од семејството.

Овие законски одредби се однесуваат на сите жртви на семејно насилство и не се предвидени посебни мерки кои би се примениле само кога жртви се деца. Привремените мерки што ги изрекува судот можат да траат најмногу една година, при што е предвидено доколку семејното насилство продолжи и по истекот на преземената мерка центарот за социјална заштита може да поднесе предлог за продолжување на некоја од мерките.

→ **Права на деца на разведени родители**

Согласно член 9 став 3 од Конвенцијата за правата на детето, државата е должна да го почитува правото на детето кое е одвоено од едниот или од двајцата родители да одржува лични односи и непосредни контакти со двајцата родители врз постојана основа, освен ако е тоа во спротивност со најдобрите интереси на детето²⁹.

Според член 47 став 2 и 3: Малолетните деца можат да живеат одвоено од своите родители само кога е тоа од непосреден интерес за децата или кога тоа е од заеднички интерес за децата и за родителите. Детето има право да одржува лични односи и непосредни контакти со родителот со кого не живее³⁰. За жал, законот не предвидува заедничко старателство на двајцата родители во случај на развод на бракот.

Во реалноста кај нас, при развод на брак едниот родител го има потполното старателство врз детето/ децата, а присуството на другиот родител во животот на детето се брои во точно определени денови, часови. Оттука, се доведува во прашање проблемот дали со разводот на бракот на родителите, детето во секој случај го губи едниот родител. Проблематиката е подлабока, **потребно е интервенирање во законските одредби, како и интерсекторска соработка на засегнатите страни во насока на заштита на најдобрите интереси на детето**. Судовите да ја менуваат практиката за доделување на старателство само на еден родител, и во сите случаи каде околностите тоа го дозволуваат, во интерес на правата на децата, да се доделува заедничко старателство, односно двајцата родители да бидат одговорни и да се грижат за развојот и потребите на детето. За да може да постапуваат така, потребни се интервенции во законските одредби.

→ **Деца со попреченост**

Конвенцијата за правата на детето во член 23, детето со ментални или физички пречки во развојот треба да ужива целосен и достоинствен живот, во услови со кои се обезбедува неговото достоинство, се поттикнува самостојноста и се олеснува активното учество на детето во заедницата.

Децата со попреченост немаат пристап прилагоден на нивните потреби ниту во училиштата, ниту во било кое друго место. Стручен кадар соодветен на нивните потреби изостанува, па најчесто родителите се тие кои мораат да го придружуваат детето за време на училишните активности (тоа значи дека ги напуштаат своите работни места, не наоѓајќи друг излез).

Неодамна започна процесот на деинституционализација и сместување на децата без родители и родителска грижа во мали групни домови. Со ваквиот потег, државата покажа спремност да се погрижи

29 Член 9 став 3 од Конвенцијата за правата на детето

30 Член 47 став 2 и 3

за овие деца и да им обезбеди семејно згрижување во заедниците. Околу придобивките кои ги имаат малите групни домови наспроти сместувањето во големите институции, секако ќе ја истакнеме грижата, љубовта и заштитата која ја имаат на индивидуално ниво, а која обезбедува здрав психофизички раст и развој.

Практики од ЕУ

Правата на детето се дел од човековите права: права што ЕУ и земјите од ЕУ мора да ги почитуваат, заштитат и исполнуваат. Како што е утврдено во Конвенцијата на ООН за правата на детето, дете е секое човечко суштество под 18-годишна возраст. Комисијата е водена од принципите утврдени во Конвенцијата на ООН за правата на детето, ратификувани од сите земји на ЕУ. Со членот 3 од Договорот за Европската унија се утврдува целта на ЕУ да ја промовира заштитата на правата на детето. Повелбата за основни права на ЕУ гарантира заштита на правата на детето од страна на институциите на ЕУ и од земјите на ЕУ кога го применуваат правото на ЕУ. Член 24 за правата на детето и член 31 за забрана на детска работа конкретно ги опфаќа правата на децата³¹.

Како еден добар пример може да се посочи Шведска како пример во оваа област. Околу една петтина од 10-те милиони жители на Шведска се под 18 години. Шведскиот закон гарантира дека децата се добро заштитени и нивните права се бранат. Во 1993 година, шведската влада назначи народен правобранител за да ги заштити правата на децата и да се грижи за нивните интереси. Народниот правобранител за деца во Шведска е должен да ја следи Конвенцијата на Обединетите нации за правата на детето во 1989 година и да ја спроведе во шведското општество. Шведска беше една од првите земји што ја ратификуваа оваа Конвенција. Оваа година, од 1 јануари 2020 година, Шведска ја вклучи Конвенцијата на ООН во шведскиот закон.

Во 1979 година, Шведска стана првата земја што забрани телесно казнување на деца. Со воведување на забрана во законите за родители, што е граѓански законик, шведскиот закон изрично наведува дека родителите не можат да користат какво било насилство или друго понижувачко постапување како дел од воспитувањето на своите деца. Целта не е да се криминализираат родителите, туку да се променат ставовите. Да речеме дека, тепањето дете е исто така кривично дело според шведскиот кривичен законик.

Постојат многу организации кај кои младите луѓе во Шведска можат да се обратат доколку им треба помош. Правата на Децата во Општеството како организација нуди услуги за поддршка, како што се телефонски јавувања, разговори и советување преку е-пошта. Пријатели се организација посветена на објавување материјал за врничко насилство, малтретирање на деца, главно во училиштата, но и надвор на пример, за време на организирани спортски активности. Save the Children Sweden е друга организација која ги брани правата на децата. Интересна е исто така Младинската програма Finn upp која промовира методи на предавање дизајнирани да разбудат желба за знаење кај децата. Програмата ги охрабрува да измислуваат работи - иновации кои би им помогнале при учење. Оваа програма исто така организира натпревари за млади пронаоѓачи/инвентори на возраст од 12 до 15 години секоја година, настан кој има за цел да инспирира нова генерација на пронаоѓачи, иноватори и претприемачи и да ја ослободи моќта на свежи идеи.

Во однос на темата поврзана со меѓуврсничко насилство една од најуспешните програми во Европа е програмата КиВа во Финска. КиВА е иновативна програма заснована на борба против меѓуврсничко насилство, развиена преку врвни истражувања во областа врничко насилство. Ефектите од оваа програма се анализирани во бројни студии на европско ниво (Холандија, Естонија, Италија, Велс). Покрај студиите, податоците за ефектите од КиВа се анализирани од истражувачка група КиВА, како и од независните експерти на Националниот институт за здравство и благосостојба во Финска и нивната анализа укажува дека малтретирањето и виктимизацијата се намалиле во Финска уште од самиот старт на програмата КиВА. Како најдобра пракса во оваа поле, програмата сега се имплементира и

31 ЕУ политика за заштита на децата, повеќе на линк: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-action-rights-child_en [пристапено на ден 24.07.2020]

во други европски земји. Инаку како програма се темели на основите на превенција, интервенција и мониторинг, а таргетира во исто време и ученици и наставен кадар.

Позитивна е и Националната анти-булинг (меѓуврсничко насилство) политика во Република Бугарија која се спроведува во рамките на Националната програма за заштита на децата, финансирана и надгледувана од Министерството за образование, млади и наука на Република Бугарија, која ги поддржува тековните реформи за заштита и поддршка на децата и семејството и придонесува за координацијата и спроведување на релативни политики. Комисија за специјални експерти под покровителство на министрите на Советот работи на собирање и анализирање на статистика за прашања поврзани со насилство, деца и училишта и предлага активности, во соработка со разни невладини организации и други национални тела и институции. Покрај тоа, со Актот за заштита на децата е основана Државна агенција за заштита на децата (на 1 јануари 2001 година). Министерството за образование има долгорочна стратегија за справување со насилство, специјални програми за образование на деца со проблеми поврзани со агресивно однесување и „педагошки центри“. Училишната програма за спречување на агресија и малтретирање се изработува врз основа на Програмата за развој на образованието, науката и младинската политика во Бугарија.³²

Добри резултати има и програмата ENABLE во Грција (Европска мрежа против врсничко насилство во образовниот процес и слободно време на младите). Таа има за цел да се справи со малтретирањето на холистички начин, помагајќи им на младите луѓе да ги остварат своите основни права во домот, училиштето, часот и заедницата. Користејќи уникатен пристап кој комбинира социјално и емоционално учење со поддршка од врсници, тимот на ENABLE се стреми да им обезбеди на училишниот персонал вештини, знаења и самодоверба кои можат да им помогнат да воспостават ефикасна шема за поддршка на учениците во нивните училишта и да ги развиваат социјални и емоционални вештини на своите ученици.

Заклучок

Во Република Северна Македонија потребна е сериозна заложба на државата во насока на заштита на детските права и заштита на вроденото достоинство на децата. Потребна е законска регулатива, која не само декларативно, туку и суштински ќе ја обезбедува заштитата на детските права. Неопходно е составен дел од наставниот процес да биде едукацијата на децата за нивните права и нивна вклученост во донесување на одлуките. Децата мораат да ги знаат своите права, за да можат истите непречено да ги остваруваат, но и да ги заштитат.

Во општеството генерално се нема развиено култура за човекови права и нормите за детски права не се втемелени во општественото однесување или планирање на услугите. UNICEF забележува во своите извештаи дека граѓанското општество сè уште е многу слабо и не постои силно лоби за децата меѓу НВО-и, академската заедница или медиумите. Постои тенденција на нив да се гледа како на пасивни приматели на грижа и заштита, наместо како на млади граѓани и ретко се бара да се чуе нивниот став. Постојат многу малку механизми за децата да дадат свој придонес за одлуките што ги засегаат, или воопшто не се вклучени, или дури и кога постојат некои механизми, често се игнорирани од возрасните. Сè поголем број младински организации му противречат, работат на менување на овој менталитет, но се чини дека нивниот фокус е насочен кон младите, а не кон децата.

Проблемите со кои се соочуваат децата, а со кои директно се повредуваат нивните права се многубројни, и се уште не се наоѓа начин на национално и локално ниво за нивно ублажување и намалување. Замижуваме ли како општество пред меѓуврсничкото насилство, семејното насилство врз децата, невидливи ли се децата на улица, децата со попреченост... Можеме ли да ги детектираме и решаваме проблемите кои директно ги повредуваат правата на децата?

32 European Guide of Anti-bullying Good practices, April 2014, link <https://cesie.org/media/ean-pb-web-en.pdf>, [пристапено на 18.03.2020 година]

Законодавна рамка и тековни проблеми

Моменталната состојба со работничките права во РСМ е загрижувачка. Она што сите ние некако гласно го говориме, но не сите се осмелуваме да го пријавуваме се низа прекршувања на работничките права. Еден од бројните примери кој како појава постои во државата е злоупотреби со лицата кои се пријавени на скратено работно време, а вистински работат со полно работно време (целта е работодавачот да плаќа помали придонеси). Вината е и на страната на работниците, кои не пријавуваат сметајќи дека немаат излез, а и поради тешкотиите да се дојде до работно место често се согласуваат да бидат злоупотребени на овој начин. Сепак, главната вина е кај работодавците, кои сакајќи да дојдат до поголем профит, ги погизуваат работничките права и кај државните институции кои наместо да застанат на страната на законот, често замижуваат пред прекршувањето на работничките права од страна на работодавачите, поради една или друга причина. Ваквите појави треба да се откриваат, пријавуваат и спречуваат преку Државниот инспекторат за труд (потребни се чести контроли на терен од страна на инспекторатот), но и подигнување на свеста на работниците за правата кои ги имаат и нивна заштита, односно навремено пријавување на секоја злоупотреба или неправилност. Секако добар дел од одговорноста паѓа и на синдикалните организации. Ако постојат, ретко кога се активни, а во некои фирми и организации е јавна тајна дека сопственикот или менаџментот не дозволуваат формирање на синдикат иако тоа е право и обврска пропишано со закон.

Прекувременото работење кое не се плаќа дополнително е уште една честа појава и карактеристика на денешницата, но за жал истата останува непријавена. Друга директна повреда на работнички права е плаќање на законскиот минимален износ на плата, остатокот на работникот му се дава на рака (со цел да се избегнат придонесите) или пак, случаите кога работникот враќа дел од платата, каде особено е карактеристично враќањето на К15, кој работодавецот е обврзан да му го исплати на работникот. Сите овие аномалии се познати во јавноста, меѓутоа ретко кој од работниците се осмелува да преземе конкретни чекори за санкционирање на истите. Навистина тешко се докажуваат, никој не сака јавно да говори, ниту да ги пријави неправилностите.

Вознемирување на работно место, односно во понатамошниот текст Мобинг е честа појава на работните места во реалниот живот, но не само што тешко се докажува, туку и ретко се осмелуваат луѓето да пријават мобинг (во судството има многу малку вакви процесирани предмети, уште помалку позитивни пресуди за жртвите на мобинг).

Законот за вознемирување при работа³³ во чл. 5, став 1 и 2, мобингот го претставува како психичко и/или полово вознемирување на работното место, како начин за стратешки, континуирано, систематски да се загрози честа, угледот и достоинството на еден работник или група на работници. Мобингот може да се манифестира преку прераспоредување на друго и пониско работно место или прераспоредување на работно место далеку од местото на живеење, одземање и/или недоделување на работни задачи, неоправдано оценување со пониски оценки, донесување на решенија за изрекување парична казна, укинување на додаток на плата за степен на кариера, постојано критикување на работата, контролирање во работењето, неможност за изразување, игнорирање, прогонување, понижување, исмејување и слично.

Превентивната заштита од мобингот е организирана како: примарна, секундарна и терциерна, односно помош во рамките на работното место може да се побара од: колегите, линискиот менаџер (непосредно претпоставениот), одделението (секторот) за човечки ресурси, службеникот за социјална грижа, преку жалбена процедура (повеќето жалби имаат пишани правила и процедури како да се состават), советници за вознемирување; службеници за здравје и заштита; претставник на синдикатот.

За да може да му се помогне и да се заштити работникот – жртва на мобинг на организационо ниво, **неопходна е едукација** и на работниците и на менаџерите и креирање и користење на етички кодекси во чија содржина ќе биде посочено како би требало да се постапи во дадена ситуација. Исто така, потребно е да се назначи едно лице на кое работникот – жртва на мобинг ќе може да му се обрати и да му ја довери ситуацијата во која тој се наоѓа, се со цел назначеното лице да му помогне во разрешувањето на истата. Неопходно е почитувањето на законските и уставните одредби со кои се гарантираат правата на вработените и нивното физичко и психичко здравје на работното место.

Агенција за вработување на РСМ, од друга страна, наместо посредник меѓу побарувачката и понудата на работна сила, често претставува само агенција за водење на статистика на невработени лица (во јавноста се има впечаток дека освен евиденција, со исклучок на активните мерки за вработување АВРСМ не придонесува значајно во намалување на невработеноста која е горлив проблем во општеството).

Решение за загрозување на човековите права граѓаните не гледаат во судството и надлежните институции (најчесто поради недоверба во системот), туку иднината ја гледаат се повеќе во иселувањето во некоја од поразвиените земји. Поради вредностите и системите на ред кои владеат во високоразвиените земји, повисокиот стандард и одличните услови кои се нудат за живеење и работа, се поголем број на граѓани кои и тука имаат „удобен“ живот, сепак заминуваат од државата, најчесто засекогаш.

Што вели законодавството, кои закони ги покриваат работничките права?

- Закон за работните односи;
- Закон за вработување и осигурување во случај на невработеност;
- Закон за практиканство;
- Закон за инспекција на трудот;
- Закон за вработување на инвалидни лица;
- Закон за агенции за привремено вработување;
- Закон за мирно решавање на работните спорови;
- Закон за безбедност и здравје при работа.

Со Законот за работните³⁴ односи се уредуваат работните односи меѓу работниците и работодавачите кои се воспоставуваат со склучување на договор за вработување. Работниот однос се уредува со закон, колективен договор и договорот за вработување. Целта на законот е вклучување на работници во работниот процес, како и обезбедување на усогласено одвивање на тој процес, при што се почитува правото на работниците на слобода на трудот, достоинство и заштита на интересите на работниците во работниот однос.

Според одредбите од Законот за работните односи, забранет е секаков вид психичко вознемирување на работно место (мобинг). Психичко вознемирување на работно место (мобинг), според закон, е секое негативно однесување од поединец или група кое често се повторува (најмалку во период од шест месеца), а претставува повреда на достоинството, интегритетот, угледот и честа на вработените лица и предизвикува страв или создава непријателско, понижувачко или навредливо однесување, чија крајна цел може да биде престанок на работниот однос или напуштање на работното место. Извршител на психичко вознемирување на работното место (мобинг) може да биде едно или повеќе лица со негативно однесување, без оглед на нивното својство (работодавач како физичко лице одговорно лице или работник).

34 Закон за работните односи, („Службен весник на РСМ“ бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 129/15, 27/16, 120/18, 110/19)

Медијацијата е добра постапка за спогодбено решавање на работните спорови, но истата се уште не е застапена во доволна мера во нашето општество, иако има многу позитивни страни (помалку финансиски трошоци, заштеда на време...).

Народниот правобранител во Годишниот извештај за 2018 година го констатирал следното³⁵:

- Недостаток на професионализам, особено на раководните работни места во сите сфери и нивоа од областа на работните односи, доведува до намалување на ефикасноста во работењето, но и губење на довербата на граѓаните;
- Зачестена појава на склучување на договори на определено време во органите на државната управа, со што лица без искуство се бираат на конкретните работни места, не се искористува стекнатото работно искуство на претходните, а на вработениот на кој на ваков начин му престанува работниот однос се доведува во состојба на егзистенцијална несигурност;
- Во Јавните претпријатија, како и во основните училишта при изборот на кандидати за објавените работни места не секогаш се бираат кандидати со најдобри компетенции, односно нема еквивалент помеѓу потребните квалификации на кандидатот и избраниот кандидат;
- При распоредување на вработени од повисоко на пониско работно место работодавачите носат решенија кои не содржат или се со недоволно поткрепени образложенија.

При повреда на работничките права, државниот инспекторат за труд е надлежен орган кој излегува на терен заради утврдување на фактичката состојба. Со законот за инспекцијата на трудот се уредуваат организацијата и работата на Државниот инспекторат за труд кој врши инспекциски надзор над примената на законите и другите прописи за работни односи, вработување и заштита при работа и на колективните договори, договорите за работа и другите акти, со кои се уредуваат и остваруваат правата, обврските и одговорностите на работниците и работодавачите во областа на работните односи, вработувањето и заштитата при работа, како и инспекциски надзор над вршењето на нерегистрираната дејност.

Механизми на заштита

- Државниот инспекторат за труд
- Народен правобранител
- Надлежен суд

Практики од ЕУ

Секој работник во ЕУ има одредени минимални права што се однесуваат на:

- здравје и безбедност при работа: општи права и обврски, работни места, опрема за работа, специфични ризици и ранливи работници;
- еднакви можности за жени и мажи: еднаков третман на работа, бременост, породилно отсуство, родителско отсуство;
- заштита од дискриминација врз основа на пол, раса, религија, возраст, инвалидитет и сексуална ориентација;
- трудово право: работа со скратено работно време, договори на определено време, работни часови, вработување на млади луѓе, информирање и консултација со вработените.

Земјите членки на ЕУ мора да бидат сигурни дека нивните национални закони ги штитат овие права утврдени со законите за вработување на ЕУ³⁶.

35 Годишен извештај за 2018 година на Народен правобранител, <http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2017/GI-2018.pdf> [пристапено на 25.05.2020г]

36 Вработување и социјални работи, повеќе на линк: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=82&langId=en> [пристапено на 24.07.2020]

Како најдобри примери може да се истакнат:

Австрија е една земја со најмалку повреди на работничките права. Иако земјата не предвидува вкупна минимална плата, одредени сектори, како домашна работа или образование, утврдуваат минимална плата за своите работници. Австриските работници исто така се едни од најсреќните во однос на платените одмори, со до 43 дена годишно, како и родителските отсуства. Прописите на земјата за вработување инвалиди се исто така многу строги со најмалку еден инвалидски работник за секои 25 работници.

Белгија исто така прави прилично добра работа во заштитата на работничките права со повреди што се чуваат на минимум. Во оваа земја, поставувањето на минимална плата подлежи и на различните сектори иако платите во земјата обично се повисоки отколку во која било друга европска земја. Во однос на родителското отсуство, сепак, Белгија треба да ги привлече своите европски колеги бидејќи нуди само три месеци породилно отсуство и 10 дена отсуство за татковство.

Во **Данска** нема минимална плата во меѓусекторскиот сектор, но одредувањето на платите од работодавците е предмет на одредени колективни договори. Законот е исто така многу строг за дискриминација при вработување или раскинување на договор против работници кои се дел од синдикатите. Вработените имаат право на 25 дена платен одмор годишно.

Финска многу ги почитува работничките права. Земјата ја цени слободата на работниците за пристапување и создавање синдикати, како и на безбедно и здраво опкружување при работа. Иако во Финска нема минимална плата, работниците треба да бидат платени според колективните договори релевантни за нивните сектори.

Работничките права се приоритет во **Германија** каде работниците имаат право на најмалку 20 дена платен одмор во една година. Германија е исто така единствената земја во оваа топ 5 која има минимална плата од 9,35 ЕУР на час. Работните мајки имаат право на 13 недели породилно отсуство во сите шест недели пред бременоста. Што се однесува до татковците, тие се охрабрени да делат тригодишен одмор со своите сопруги - оставаат право на двајцата родители додека детето не наполни три години.³⁷

Заклучок

Ниедна повреда на работничките права не смее да помине неказнета. Сепак, тоа најмногу зависи од работниците, кои плашејќи се за сопствената егзистенција и иднина, одлучуваат да ги премолчат сите неправди кои им се случуваат на работните места. Потребно е да се работи на подигнување на свеста, но и контролите и казните за сите кои ќе се осмелат да ги повредат работничките права.

37 The countries that cater the most for workers' rights, линк <https://www.expats.com/en/expat-mag/2543-the-five-best-countries-for-workers-rights.html> , [пристапено на 12.03.2020 година]

ПРАВО НА ЖИВОТНА СРЕДИНА

Дефиниции³⁸

Животната средина е просторот со сите живи организми и природни богатства, односно природните и создадените вредности, нивните меѓусебни односи и вкупниот простор во кој живее човекот и во кој се сместени населбите, добрата во општа употреба, индустриските и другите објекти, вклучувајќи ги и медиумите и областите на животната средина.

Заштита и унапредување на животната средина е систем на мерки и активности (општествени, политички, социјални, економски, технички, образовни и други) со кои се обезбедува поддршка и создавање на услови од заштита и загадување, деградација и влијание на/врз одделните области на животната средина (заштита од осиромашување на озонската обвивка, спречување на штетната бучава и вибрации, заштита од јонизирачко и нејонизирачко зрачење, заштита од непријатната миризба и користење и депонирање на отпадоците и друг вид на заштита на животната средина).

Загадување на животната средина е емисија на загадувачки материи и супстанции, која е резултат на човековата активност, во воздухот, водата или почвата, којашто може да биде штетна за квалитетот на животната средина, животот и здравјето на луѓето или, емисија на загадувачки материи и супстанции од којашто може да произлезе штета за имотот или која ги нарушува или влијае врз биолошката и пределската разновидност и врз другите начини на користење на животната средина.

Законодавна рамка

Дивите депонии и отпадоците се насекаде околу нас, големите индустриски загадувачи исто така се реалност, загадениот воздух негативно влијае на животот и здравјето на луѓето. На терен многу малку национални и локални мерки се преземаат во насока за заштита и зачувување на животната средина. Законска регулатива постои, но поради недоволна координација помеѓу надлежните институции и органи, недостигот од човечки, технички и други видови на ресурси, неказнивоста на загадувачите, неодвојување на доволно буџетски средства за животната средина и од ред други причини, затајува и државата и локалната власт во оваа област на делување. Кон тоа допринесува во голема мера и ниската свест на самите граѓани, кои дополнително придонесуваат кон загадувањето, со фрлање на отпад на несоодветни места и негрижата кон животната средина во која живеат. Недостасуваат репресивни мерки и високи казни за загадувачите на животната средина, загадувачите често поминуваат неказнето.

Заштита на животната средина е од големо значење на европско и воопшто меѓународно ниво. Меѓународната Конвенција за пристап до информации, учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правдата за прашањата поврзани со животната средина, позната како Архуска Конвенција ги поврзува одговорноста на власта со заштитата на животната средина. Таа се фокусира на интеракција помеѓу јавноста и властите, во еден демократски контекст. Таканаречената Архуска Конвенција и дава на јавноста права, а од друга страна на властите им воведува обврски во врска со пристап до информациите, учество на јавноста и пристап до правдата. Конвенцијата содржи три широки теми или “столбови”: пристап до информации, учество на јавноста и пристап до правдата³⁹.

38 Види член 5 од Законот за животната средина, Сл. Весник на РСМ бр.53 од 5.07.2005 година)

39 Анализа на пристапот до информации и учество на јавноста, Архуска Конвенција во Македонија (јуни, 2010), Македонски Зелен Центар

Република Северна Македонија ја ратификуваше оваа Конвенција во 1999 година. Со самата ратификација на овој меѓународен документ, јавните власти се во позиција директно да ја применуваат Конвенцијата и нејзините одредби. Сепак, во праксата не е така. Со ратификацијата на овој важен меѓународен документ, се отвори можноста јавноста да има право, а државните органи да се обврзани да и овозможат пристап до сите информации од областа на животната средина, освен во строго определени случаи кога тоа не е можно. Преку оваа Конвенција намерата е да се зајакне соработката помеѓу државниот и граѓанскиот сектор, со што на граѓаните им е дадена можност директно да учествуваат во донесувањето на одлуки од областа на животната средина. Животната средина е од јавен интерес и секој граѓанин е засегнат за прашањата кои се однесуваат на оваа област.

Покрај оваа Конвенција, РСМ ги има ратификувано и следните меѓународни конвенции:

- Конвенција за заштита на дивниот растителен и животински свет и природните живеалишта во Европа (Берн);
- Рамковна Конвенција на Обединетите Нации за климатски промени (Њујорк, Мај);
- Протоколот од Кјото кон Рамковна Конвенција на ОН за климатски промени;
- Базелска Конвенција во врска со контролата врз прекуграничните загадувачи со опасен отпад и неговото депонирање;
- Амандман на Базелската Конвенција за контрола на прекуграничното пренесување на опасниот отпад и негово одлагање и Амандманот на Анекс I, Анекс VIII и Анекс IX (Кичен, Малезија, 23-27.02.1998 година).

Освен меѓународното право кое се имплементира, домашниот систем гарантира заштита на животната средина која започнува со Уставот. Уставот ја дефинира животната средина како темелна вредност на нашиот правен систем, но исто така регулира дека секој човек има право на здрава животна средина. Според Уставот на РСМ, **здравата животна средина е право** на секој човек. Секој е должен да ја унапредува и штити животната средина и природата, а државата е таа која обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина⁴⁰. Во оваа област дополнително се донесени многу закони и подзаконски акти, а основен е Законот за животната средина. Други поважни закони се и: Закон за заштита на природата; Закон за квалитет на амбиенталниот воздух; Закон за заштита од бучава во животната средина; Закон за управување со отпадот; Закон за водите; Закон за просторно и урбанистичко планирање.

Законот за животната средина ги уредува правата и должностите на државата, на општините, на градот Скопје и на општините во градот Скопје, како и правата и должностите на правните и на физичките лица, во обезбедувањето услови за заштита и за унапредување на животната средина, заради остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина⁴¹.

На заштитата и унапредувањето на квалитетот и состојбата на животната средина: почвата, водата, воздухот; на областите на животната средина, на биолошката разновидност и други природни богатства, како и на заштитата на озонската обвивка и заштитата од негативното влијание на човекот врз климатскиот систем покрај одредбите од Законот за животната средина, се применуваат и одредбите на посебните закони (Закон за квалитет на амбиенталниот воздух, Закон за водите, Закон за заштита од бучава во животната средина...).⁴²

Мерките и активностите за заштита и унапредување на животната средина се од јавен интерес, а државната и локалната власт се должни од Буџетот на РСМ, односно од буџетот на општината, буџетот на градот Скопје и буџетите на општините во градот Скопје да обезбедат финансиски средства за

40 Види член 43 од Уставот на РСМ

41 Види член 1 став 1 од Законот за животната средина линк: <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/10/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%B7%D0%B0-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

42 Види член 2 од Законот за животната средина

заштита и унапредување на животната средина⁴³. Сепак, и покрај ваквите одредби од законот, некои општини воопшто не предвидуваат финансиски средства од општинскиот буџет наменети за животната средина, други пак многу малку средства предвидуваат за таа намена.

Надзор над примената на Законот за животната средина и прописите донесени врз основа на овој закон врши Министерството за животна средина и просторно планирање. Инспекцискиот надзор над примената на законот и подзаконските акти го врши Државниот инспекторат за животна средина, преку државните инспектори за животна средина и државни инспектори за заштита на природата. За работите од надлежност на општината, на градот Скопје и на општините во градот Скопје, инспекциски надзор над примената на законот и подзаконските акти вршат овластени инспектори за животна средина на општината, овластени инспектори за животна средина на градот Скопје и овластени инспектори за животна средина на општините во градот Скопје. Инспекциски надзор над примена на законот во делот на прометот со производи, полупроизводи, сировини, хемиски супстанции, отпадни материјали наменети за преработка и рециклирање и пакувања и означувањето на производите и пакувањата со информации за влијанието врз животната средина врши Државниот пазарен инспекторат, преку државните пазарни инспектори, Државниот санитарен и здравствен инспекторат, преку државните санитарни и здравствени Инспектори, Фитосанитарната управа преку фитосанитарните инспектори и Државниот инспекторат за земјоделство преку државните инспектори за земјоделство. Инспекциски надзор над примената на законот во делот на прометот со производи, полупроизводи и сировини наменети за човекова употреба за исхрана и пиење и нивните пакувања и означување со информации за влијанието врз животната средина врши Дирекцијата за храна преку инспекторите за храна. Државниот инспекторат за животна средина врши надзор врз работата на овластените инспектори за животна средина во примената на прописите за животната средина при вршењето на инспекцискиот надзор.⁴⁴

И покрај обезбедената законска рамка, поразителната фактичка состојба – високото ниво на загаденост на амбиенталниот воздух, почвата и водите, упропастувањето на природните реткости, криминалната урбанизација во практиката, узурпацијата на јавните простори и добрата од општа употреба укажуваат на недостатоци при обезбедување на ова право. Годишниот извештај за ефикасноста на правната заштита на човековите права во РСМ за 2019, изготвен и публикуван од страна на Македонско здружение на млади правници, во полето на животната средина истакнува дека загадениот воздух и понатаму е еден од најголемите проблеми во најголем дел од градовите. И покрај тоа што надлежните тврдат дека преземаат мерки согласно Планот за чист воздух кој треба да придонесе за намалување на аерозагадувањето, ситуацијата на терен е иста, што покажува и зголемениот број на ПМ 2.5 и ПМ 10 честички во воздухот.

Се потенцираат и проблемите со повеќе од илјада диви депонии каде се гори секаков вид на отпад кој претходно не се селектира, а сето тоа влијае негативно врз животната средина и врз здравјето на луѓето. Исто така, се потенцира незаконското и непланското градење на територија на Охрид што ја има доведено во прашање и заштитата на Охрид од УНЕСКО.⁴⁵

Па така може да се заклучи дека, сеопфатната законска регулатива која се однесува на животната средина во голема мера е во ред, меѓутоа недостасува нејзина практична примена. Неконтролираното и непланско градење на објекти е уште еден сериозен проблем кој придонесува во загадувањето на амбиенталниот воздух, но и на животната средина во целост. “Дивите” депонии останува нерешен проблем во државата, се уште не се воспоставени регионални депонии кои и се потребни на државата како ефикасен начин за справување со отпадот. Потребна е силна и континуирана соработка на сите заинтересирани страни, со воспоставена ефикасна стратегија чии мерки и активности ќе доведат до реално зачувување и заштита на животната средина.

43 Види член 3 од Законот за животната средина

44 Види член 194 од Законот за животната средина

45 Годишен извештај за ефикасноста на правната заштита на човековите права во РСМ 2019, Здружение на млади правници, www.myla.org.mk

Практики од ЕУ и пошироко

Во ЕУ, правото на животната средина се регулира со бројни регулативи, некои од нив се:

- Директивата 2009/147/ЕЦ за заштита и зачувување на дивите птици⁴⁶ и Директива 92/43/ЕЕЗ⁴⁷ за заштита и зачувување на природните живеалишта и дивата флора и фауна, кои директиви се однесуваат на зачувување на природата;
- Европскиот Зелен Договор за трансформација во насока на подобрување на животот на луѓето преку обезбедување почист воздух и вода почиста животна средина и подобрување на здравјето
- Директивата 2003/4/ЕЦ за пристап на јавноста до информации од областа на животната средина, која се однесува на правото на пристап до информациите од областа на животната средина кои ги поседуваат јавните органи, како и Одлука на Советот 2005/370/ЕЦ од 17 февруари 2005 година за ратификување на Конвенцијата за пристап до информации, учество на јавноста во донесувањето одлуки и пристап до правда во однос на животната средина⁴⁸;
- Директивата 2001/42/ЕЦ чија цел е да обезбеди висок степен на заштита на животната средина, односно да гарантира спроведување на оценка на влијанијата на плановите и програмите кои можат да имаат значајни ефекти врз животната средина⁴⁹;
- Проценка на влијанието врз животната средина (Директива 2011/92/ЕУ на Европскиот парламент и на Советот од 13 декември 2011 година за проценка на ефектите од одредени јавни и приватни проекти врз животната средина⁵⁰
- Директива 2010/75/ЕУ на Европскиот парламент и на Советот од 24 ноември 2010 година за индустриските емисии (интегрирано спречување и контрола на загадувањето).⁵¹

Високоразвиените земји одамна имаат развиена свест за зачувување на јавната чистота, што е видливо преку чистите улици, јавните површини и парковите.

Шведска е прва на листата најзелени држави за 2020. Шведска е првата земја во светот што донесе Акт за заштита на животната средина, а беше и домаќин на првата конференција на ООН за глобалното опкружување во 1972 година. Оттогаш, Шведска не погледна назад, успевајќи да ја зголеми својата економија значително додека ги намали емисиите на јаглерод и го ограничи загадувањето. Повеќе од половина од националното снабдување со енергија на Шведска и доаѓа од обновливи извори и темелното законодавство има за цел понатамошно намалување на емисиите на стаклените гасови. Повеќе од една деценија, Шведска е во првите десет на глобалниот Индекс за ефикасност на животната средина, произведен од универзитетите Колумбија и Јеил, со исклучително чист воздух и чиста вода заедно со ниските емисии.

Од земјите членки, на ниво на земја, **Германија** води и е на прво место кога станува збор за рециклирање на отпадот, со 61% од отпадот се рециклира. Ова е резултат на долгогодишните напори кои започнуваат ви 90тите во Германија. Ведаш зад нив е и Австрија.

Еден од најважните аспекти на рециклирање постои во **Норвешка** наречен системот „ПАНТ“. Во основа, тоа е систем на награда за враќање на пластични шишиња и лименки од алуминиум. Кога на пример, се купува пластично шише сок или конзерва сода, се плаќа неколку норвешки круни дополнително што

46 Директива 2009/147/ЕЗ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0147&rid=1> [пристапено на 24.07.2020]

47 Директива 92/43/ЕЕЗ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0043> [пристапено на 24.07.2020]

48 Директива 2003/4/ЕЦ и Одлука 2005/370/ЕЦ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISUM:l28091>, [пристапено на 24.07.2020]

49 Директива 2001/42/ЕЦ, повеќе на линк: <http://ec.europa.eu/environment/eia/sea-legalcontext.htm> [пристапено на 24.07.2020]

50 Директива 2011/92/ЕУ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0092>, [пристапено на 24.07.2020]

51 Директива 2010/75/ЕУ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0075&rid=1>, [пристапено на 24.07.2020]

ќе се вратат кога ќе се рециклира. Цената на „ПАНТ Системот“ е напишана на шишето или конзерва, и обично е околу 1-2,5 норвешка круна во зависност од големината. Постојат машини за враќање во секој супермаркет, така што кога ставате шишиња и лименки на слотот. По добиената потврда со сума од вратените пластични шишиња и лименки, што може да се донира сумата во добротворни цели или да се искористи за да се плати за стоки во супермаркетот. Сличен ваков систем постои и во Хрватска.

Заклучок

Иако постојат и се донесени закони за заштита и унапредување на животната средина, овие закони во Република Северна македонија постојат само на хартија. Во секојдневието е борба за основни права од уредувањето и химанизацијата на животниот простор. Сведоци сме на злоупотреба, силување и узурпација на зелените површини, каде што никнуваат бетонски населби, а често и дивоградби кои подоцна се легализираат. Надлежните институции не функционираат, а ретко кој е повикан на одговорност поради неврѓење на работата или наружување на правото за чиста и хумана животна средина. Потребни се политичка волја за спроведување на законите и ефикасни механизми за спроведување на правото, а не, како што е случај досега, жесток притисок на животната средина со градење и неосмислување и немање визија за иднината. Се прават напори за вршење на притисок врз надлежните институции, од граѓаните, граѓанските организации, но со многу малку успех. Дел од вината има и начинот на финансирање на општините, кои полнењето на општинскиот буџет го гледаат само преку плаќањето комуналии за градба. Но тоа не смее да биде приоритет бидејќи земјата ја има толку колку што ја има, таа е ненадокнадлив ресурс.

РОДОВА ЕДНАКВОСТ

Законодавна рамка

Начелото на родова еднаквост и недискриминација е воспоставено во највисокиот правен акт - Уставот на РСМ. Следејќи ги меѓународните текови, нашата земја има усвоено голем број на меѓународни документи кои ја засегаат родовата еднаквост и еднаквите можности на жените и мажите, а се донесени од страна на ООН, ЕУ, Советот на Европа и други. Во РСМ постоечките закони, стратегии и акциски планови рефлектираат тенденција за унапредување на родовата еднаквост.

Потребно е подигнување на свеста на граѓаните за препознавање на родовата нееднаквост и делување во насока на остварување на родовата еднаквост со цел да се намалат отказите поради бременост, помалку платениот труд, мобингот и насилството да останат во минатото.

Зајакнувањето на позицијата на жената во секој сегмент на општественото дејствување е потребна основа за просперитет и одржливост, затоа што силни жени значат силно општество. Во светски рамки, тенденцијата за еднаквоста помеѓу половите бележи напредок во сите сфери на општественото живеење, во нашата држава жените се “борат” на повеќе полиња за барем мало доближување во процесот на стекнување на рамноправност. Тука секако дека спаѓа и неплатената домашна работа на жените во урбаните и руралните средини, и во тој поглед состојбата и натаму останува непроменета.

Родовата еднаквост претставува една од темелните вредностите уредени во уставниот поредок. Република Северна Македонија има развиено добра правна и институционална рамка, која овозможува реализирање на поголема родова еднаквост во сите домени на општественото делување.

Начелото на родова еднаквост и недискриминација е воспоставено во Уставот на РСМ, кој во својот член 9 ги гарантира правата и слободите на граѓаните независно од полот, етничката припадност и на социјалниот статус. Вредностите втемелени во Уставот на РСМ се проследени преку низа закони и акти што се темелат врз принципот на еднаквост и недискриминација:

- Устав на РСМ
- Законот за еднакви можности на жените и мажите
- Законот за спречување и заштита од дискриминација
- Изборниот законик
- Законот за работни односи

Во однос на родова еднаквост од меѓународните конвенции РСМ ги има ратификувано:

- Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права;
- Меѓународниот пакт за граѓански и политички права;
- Конвенција бр.111 за дискриминацијата (во однос на вработување и професија), 1958;
- Конвенцијата на Советот на Европа за превенција и борба против насилството врз жената и семејното насилство од 11.5.2011 година (Истанбулска Конвенција);
- Конвенција за елиминирање на сите форми на дискриминација на жените;
- Пекиншката декларација и Платформата за акција.

Во Истанбулската Конвенцијата се поставуваат цели за ефективна борба против насилството врз жените и домашното насилство, а она што е особено значајно е што во Конвенцијата насилство врз жените се дефинира како кршење на човековите права, додека пак домашното насилство ги означува сите акти на физичко, сексуално, психичко односно економско насилство што се случуваат во рамките на семејството или домаќинството.

Со **Законот за еднакви можности за жените и мажите** се уредува воспоставувањето на еднаквите можности и еднаквиот третман на жените и мажите, основните и посебните мерки за воспоставување на еднакви можности на жените и мажите, правата и обврските на одговорните субјекти за обезбедување на еднакви можности на жените и мажите, постапката за утврдување нееднаков третман на жените и мажите, како и правата и должностите на Правниот застапник за еднакви можности на жените и мажите како определено лице за спроведување на постапката за утврдување нееднаков третман на жените и мажите.

Целта на законот е воспоставување на еднаквите можности на жените и мажите во политичката, економската, социјалната, образовната, културната, здравствената, граѓанската и било која друга област од општествениот живот. Воспоставувањето на еднакви можности е грижа на целото општество, односно на сите субјекти во јавниот и приватниот сектор и претставува отстранување на пречките и создавање услови за остварување на потполна еднаквост меѓу жените и мажите⁵².

Воспоставувањето на еднаквите можности на жените и мажите дополнително се уредува и со закони со кои се уредуваат прашања од интерес за еднаквите можности на жените и мажите од областа на здравствената заштита и здравственото осигурување, социјалната заштита, пристапот до добра и услуги, економијата, работните односи и вработувањето, образованието и стручното усовршување, економските и сопственичките односи, користењето на јавните производи и услуги (потрошувачки права), културата и спортот, информатичко комуникациски технологии, одбраната и безбедноста, правосудството и управата, домувањето, јавното информирање и медиумите, државната и јавната администрација и во други области од општественото живеење⁵³.

Дефиниции согласно Законот за еднакви можности на жените и мажите⁵⁴:

- **Еднакви можности на жените и мажите** е промовирање на начелото за воведување еднакво учество на жените и мажите во сите области од јавниот и приватниот сектор, еднаков статус и третман во остварувањето на сите права и во развојот на нивните индивидуални потенцијали преку кои тие придонесуваат во општествениот развој, како и еднакви придобивки од резултатите произлезени од тој развој;
- **Еднаков третман** е отсуство на директна или индиректна дискриминација врз основа на пол согласно со овој или друг закон;
- **Дискриминација по основ на пол** е секоја разлика, исклучување или ограничување врз основа на пол, што има за последица или за цел да го загорози или оневозможи признавањето, остварувањето или практикувањето на човековите права и основните слободи врз основа на еднаквост на жените и мажите во политичко, економско, општествено, културно и граѓанско или друго поле, без оглед на нивната раса, боја на кожа, род, припадност на маргинализирана група, етничка припадност, јазик, државјанство, социјално потекло, религија или верско уверување, образование, политичка припадност, личен или општествен статус, ментална и телесна попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба или која било друга основа;

52 *ibid* член 2

53 Види член 1 од Закон за еднакви можности на жените и мажите (“Службен Весник на Република Македонија” бр. 6/2012). Закон за изменување и дополнување на Законот за еднакви можности на жените и мажите (“Службен Весник на РСМ” бр. 166/2014), линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2017/precisten%20tekst%202015%20na%20ZEM_nov.pdf [пристапено на 16.03.2020 година]

54 *ibid* член 4

- **Директна дискриминација врз основа на пол** е кога едно лице било третирано, се третира или би се третирано полошо врз основа на полот отколку друго лице во слична ситуација;
- **Индијектна дискриминација врз основа на пол** е кога навидум неутрална одредба, критериум или обичајно право става лица од еден пол во особена неповолна положба во споредба со лица од другиот пол, освен ако таа одредба, критериум или обичајно право е објективно оправдана со легитимна цел, а средствата за постигнување на таа цел се соодветни и неопходни;
- **Вознемирување врз основа на пол** е несакано однесување поврзано со полот на едно лице, чија цел или последица е повреда на достоинството на едно лице и создавање застрашувачка, непријателска, деградирачка, понижувачка или навредлива атмосфера;
- **Сексуално вознемирување врз основа на пол** е било каков облик на несакано вербално, невербално или физичко однесување од сексуален карактер, чија цел или последица е повреда на достоинството на едно лице, особено кога се создава застрашувачка, непријателска, деградирачка, понижувачка или навредлива атмосфера.
- **Потполна еднаквост на жените и мажите** се еднакви права, можности, услови и третман во сите сфери на јавниот и приватниот живот и отсуство на културни, социјални, економски и политички услови кои продуцираат нееднакви односи на моќ и нееднаква распределба на општествените добра помеѓу жените и мажите.
- **Еднаква застапеност** е секоја процентуална застапеност на одреден пол која не е помала од процентот на застапеноста на тој пол во вкупната популација.
- **Вклучување на родовите перспективи во главните текови** е интегрирање на родовата перспектива во секоја фаза на процесот на градење, донесување, спроведување, следење и евалуација на политики – притоа, имајќи го предвид промовирањето и унапредувањето на еднаквоста меѓу жените и мажите.

Собранието на РСМ во рамките на своите надлежности се грижи за елиминација на сите форми на дискриминација врз основа на пол и подобрување на општествениот статус на жените; го интегрира принципот на еднакви можности на жените и мажите во законските иницијативи, политиките и програмите; организира јавни дебати и расправи за прашања од областа на еднаквите можности на жените и мажите; ги анализира и дава мислења за влијанието на законските одредби врз статусот на жените и мажите, бара извештаи и документација од надлежните институции во однос на сферата на работа и подготвува и објавува извештаи за својата работа. Собранието при изборот на составот на работните тела и при определувањето на составот на неговите делегации за соработка со меѓународни организации и при соработка со парламентите на други држави го почитува принципот за еднакво учество на жените и мажите. Донесува и Стратегија за родова еднаквост и го следи нејзиното спроведување во секторските политики и програми и соработува со социјалните партнери, невладините организации и други јавни институции во соодветната област. Собранието формира и го определува составот и надлежностите на **Комисијата за еднакви можности на жените и мажите** како постојано работно тело⁵⁵.

Механизми за заштита на правото

Заштитата на правото на еднаков третман по основ на пол се остварува со поднесување претставка пред: Правен застапник согласно законот, Народниот правобранител, Комисијата за заштита од дискриминација или до надлежен суд⁵⁶. Претставката се поднесува во рок од шест месеци од денот на дознавањето за актот за дискриминација или најдоцна една година од денот кога била сторена повредата.⁵⁷

55 ibid член 9

56 ibid член 20

57 ibid член 23

Надзор над спроведување на одредбите на законот и подзаконските акти врши **Министерството за труд и социјална политика**. Инспекциски надзор над спроведувањето на одредбите од законот и подзаконските акти врши **Државниот инспекторат за труд**, кој е должен на сторителот на прекршокот да му предложи постапка за порамнување, согласно со Законот за прекршоците. Државниот инспектор за труд должен е на сторителот на прекршокот да му издаде прекршочен платен налог за сторени прекршоци. Во однос на прекршочните постапки, истите ги води и прекршочна санкција изрекува надлежниот суд⁵⁸.

Цел на **Законот за спречување и заштита од дискриминација** е обезбедување на принципот на еднаквост и спречување и заштита од дискриминација во остварување на човековите права и слободи⁵⁹. Овој закон се однесува на сите физички и правни лица, а се применува од страна на сите државни органи, органи на единиците на локалната самоуправа, правни лица со јавни овластувања и сите други правни и физички лица во областа на⁶⁰:

1. работата и работните односи;
2. образование, наука и спорт;
3. социјална сигурност, вклучувајќи го и подрачјето на социјална заштита, пензиско и инвалидско осигурување, здравствено осигурување и здравствена заштита;
4. правосудство и управа;
5. домување;
6. јавно информирање и медиуми;
7. пристап до добра и услуги;
8. членување и дејствување во политички партии, здруженија, фондации, синдикални или други организации засновани на членство;
9. култура и
10. сите други области.

Со законот се забранува секоја дискриминација врз основа на раса, боја на кожа, потекло национална или етничка припадност, пол, род, сексуална ориентација, родов идентитет, припадност на маргинализирана група, јазик, државјанство, социјално потекло, образование, религија или верско уверување, политичко уверување, друго уверување, попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба, лично својство и општествен статус или која било друга основа (во натамошниот текст: дискриминаторска основа)⁶¹.

Дискриминација е секое разликување, исклучување, ограничување или давање првенство што се заснова на дискриминаторска основа, со сторување или несторување, што имаат за цел или резултат спречување, ограничување, признавање, уживање или остварување на правата и слободите на одредено лице или група на еднаква основа со други. Ова ги опфаќа сите форми на дискриминација вклучително и оневозможување на соодветно приспособување и оневозможување на пристапност и достапност на инфраструктурата, доброта и услугите⁶².

Лицата кои сметаат дека претрпеле дискриминација можат да поднесат претставка до **Комисијата за спречување и заштита од дискриминација**, писмено или усно на записник, без обврска за плаќање такса и друг надоместок. Лицето кое смета дека е дискриминирано пред Комисијата може да биде застапувано од страна на здружение, фондација или синдикат со претходно дадена согласност⁶³. Прекршочната постапка пред прекршочниот орган води **Комисијата за одлучување по прекршок** формирана од страна на министерот кој раководи со министерството за труд и социјална политика⁶⁴.

58 *ibid* член 37

59 Види член 2 од Законот за спречување и заштита од дискриминација (Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година), линк: <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2019/27,5-Zakon%20za%20zastita%20od%20diskriminacija.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

60 *ibid* член 3

61 *ibid* член 5

62 *ibid* член 6

63 *ibid* член 23

64 *ibid* член 46

Судска заштита - Здруженија, фондации, синдикати или други организации од граѓанското општество и неформални групи кои имаат оправдан интерес за заштита на интересите на одредена група или во рамките на својата дејност се занимаваат со заштита од дискриминација, можат да поднесат тужба, ако направат веројатно дека со постапувањето на тужениот се дискриминирани поголем број лица⁶⁵.

Практики од ЕУ

Во ЕУ таканаречената Обновена Директива (2006/54/ЕЗ) за еднакви можности и еднаков третман на жените и мажите при вработување и занимање соедини некои постари директиви. Оваа директива бара спроведување на забраната за директна и индиректна сексуална дискриминација, вознемирување и сексуално вознемирување во областа на вработување, социјално осигурување и примање на плата. Забраната за директна и индиректна сексуална дискриминација се однесува на социјалното осигурување (Директива 79/7/ЕЕЗ) и на самовработувањето (Директива 2010/41/ЕУ). Сексуалната дискриминација е исто така забранета во пристап до и снабдување со добра и услуги (Директива 2004/113/ЕЗ). Покрај тоа, некои директиви се применуваат за специфични групи, како што е Директивата за бременост (92/85/ЕЕЗ), Директивата за родителско отсуство (2010/18/ЕУ) или Директивата за работа со скратено работно време (97/81/ЕЗ). Голем дел од работниците со скратено работно време во ЕУ се жени; барањето за еднаков третман на оние со полно и со скратено работно време е исто така важно за нив⁶⁶.

Финска е на трето место во светот во однос на родова еднаквост. Се смета дека власта е еднакво поделена помеѓу мажите и жените. Исто така, таа е трета во светот со најголем број жени вклучени во политиката.

Кога станува збор за родителски права, во **Финска** веруваат дека татковците играат клучна улога во развојот на детето. Владата им овозможува на татковците девет недели породилно отсуство, и за тој период примаат 70 отсто од нивната плата. Кај нас пак, на таткото му следува право на платен одмор заради лични и семејни околности, конкретно за раѓање на дете до седум работни дена. Траењето на деновите се утврдува со колективен договор и за сите околности предвидени во законот, не смее да надмине период од седум работни дена. Доколку мајката не го користи породилното отсуство до крај, таткото може да го искористи. Двајцата истовремено - не.

Заклучок

Унапредувањето на родовата еднаквост е од клучно значење за благосостојбата на општествата, но сепак жените и во 21 век се соочуваат со дискриминација во многу области. Меѓународната и националната правна рамка на родовата еднаквост е динамична и сеопфатно ја регулира оваа материја. Меѓутоа, во реалноста има потреба од практична имплементација на сите документи посветени на еднаквоста на мажите и жените. Постојат и такви правни акти кои предвидуваат единствено еднаков третман на мажите и жените на неефективен начин. Иако двата пола немаат иста почетна позиција, еднаквиот третман на двата пола нема да ги донесе посакуваните резултати, имајќи предвид дека нормативно правната рамка мора да обезбеди иста почетна позиција на различните полови, имајќи ги предвид нивните природни разлики.

65 *ibid* член 35

66 Клучни директиви за родова еднаквост и недискриминација, повеќе на линк: <https://www.equalitylaw.eu/legal-developments/16-law/76-key-eu-directives-in-gender-equality-and-non-discrimination>, [пристапено на 24.07.2020]

Законодавна рамка и препораки

Правда – Едно од основните права - правото на ефикасно и фер судење го гарантира Европската унија и меѓународните договори потпишани од страна на државата. Сепак, судството останува едно од најпредизвикувачките проблеми во земјата, како што е наведено во скоро секој извештај за напредокот објавен од страна на Европската комисија.

Поглавје 23 во Извештај за Р. Северна Македонија за 2019 година дава посебен осврт на Правосудството и фундаменталните права - „...Основните вредности на ЕУ вклучуваат владеење на правото и почитување на човековите права. Од огромно значење се правилното функционирање на правосудниот систем и ефикасната борба против корупцијата, како и почитувањето на човековите права во закон и во практика...“. Во самиот извештај е наведено дека земјата постигнала одреден степен на подготвеност, односно делумно е подготвена во однос на примената на *acquis* и Европските стандарди во оваа област. Неодамнешните законски измени во голема мера се однесуваат на „Итните реформски приоритети“, препораките на Венецијанската комисија и Високата експертска група за системски прашања за владеењето на правото. Ова доведе до добар напредок во завршувањето на измените на правната рамка, особено во областа на правосудството и недискриминацијата, во однос на полициската неказнивост и зајакнување на заштитата на фундаменталните права. Судовите изрекуваат правосилни пресуди во случаите од висок профил под надлежност на Специјалното обвинителство. Правната и политичката рамка за фундаменталните права генерално е воспоставена и Народниот правобранител добил дополнителни обврски и ингеренции. Направени се напори за понатамошно подобрување на состојбата со човековите права во практика, но потребна е значителна распределба на средства и силно лидерство и волја за да се осигури спроведување и одржливост на преземените мерки.

Венецијанската комисија ги пофали постојаните напори на органите да ги усогласат правилата со кои се регулира правосудниот систем во согласност со меѓународните стандарди и практики. Земјата го засили спроведувањето на стратегијата за реформи во правосудството и го ревидираше својот акционен план. Потребно е редовно следење на сите нивоа за да се осигури почитување на временските рокови. Исто така, потребно е сите засегнати страни да останат ангажирани за да испорачаат реформа која ќе им користи на граѓаните. Спроведувањето на новата правна рамка обезбедува цврста основа за трајна промена. Покрај законските промени, од суштинско значење е сите правосудни институции да бидат пример и да придонесат, преку дополнителни напори, во враќање на довербата на јавноста во правосудството.

Република Северна Македонија посебен акцент во текот на 2020 година треба да стави на:

- Продолжување со спроведување на стратегијата за реформи во правосудството, давајќи приоритет на развојот на стратегија за човечки ресурси и подобрување на информацискиот систем за автоматско управување со судски предмети (АКМИС) за да се осигури дека е целосно функционален и сигурен;
- Да осигура конзистентно спроведување на новите правила за именување, унапредување, дисциплински постапки и разрешување на судиите и да покаже дека независноста на

правосудниот систем се почитува и се унапредува на сите нивоа, заштитувајќи го од секој ризик од политичко мешање;

- Целосно да ја спроведе новата правна рамка во врска со реформата на Судскиот совет и да донесе реформа за Советот на јавни обвинители.

Стратегијата за реформа на правосудството за периодот 2017-2022 година е водечки документ за реформа во овој сектор и спроведувањето на поврзаниот акциски план, ажуриран во октомври 2018 година. РСМ донесе измени на многу закони кои го регулираат овој сектор, особено на Законите за судовите и за Судскиот совет, во согласност со препораките на Венецијанската комисија, како и Кривичниот законик и Законот за прекршоци. Конзистентните напори на земјата за да се усогласат правилата со кои се регулира правосудниот систем во согласност со меѓународните стандарди и најдобрите практики се забележани од страна на Венецијанската комисија во нејзиното Мислење од март 2019 година за Законот за Судскиот совет.

Судската независност е вградена во Уставот. Мерките превземени во текот на претходните години во однос на непристрасноста и независноста позитивно влијание врз независноста на правосудството, но потребни се постојани напори за отстранување на ризикот или перцепцијата за политичко мешање. Одредбите во новите измени на законите, под услов да се спроведуваат правилно, може да ја осигурат независноста на правосудството.

Власта во Република Северна Македонија е поделена на законодавна, извршна и судска. Согласно со Уставот на Република С. Македонија, судската власт ја вршат судовите како самостојни и независни државни органи. Судовите судат врз основа на Уставот, законите и меѓународните договори ратификувани од страна на Собранието на РСМ.

Основни цели и функции на судската власт се:

- Непристрасно применување на правото, независно од положбата и својството на странките,
- Заштита, почитување и унапредување на човековите права и слободи,
- Обезбедување еднаквост, рамноправност и недискриминација по било кој основ и
- Обезбедување правна сигурност врз основа на владеење на правото.

Видовите, надлежноста, основањето, укинувањето, организацијата и составот на судовите, како и постапката пред нив се уредуваат со закон. Во судскиот систем судската власт ја вршат основните судови, апелационите судови, Управниот суд, Вишиот управен суд и Врховниот суд на Република С. Македонија. Основните судови се основаат за една или повеќе општини и судат во прв степен како судови со основна надлежност и судови со проширена надлежност. Апелационите судови се основаат за подрачјето на повеќе судови од прв степен (основни судови). На територијата на Република Северна Македонија има четири Апелациони судови со седиште во Битола, Гостивар, Скопје и Штип.

Управниот, Вишиот управен суд и Врховниот суд на Република Северна Македонија ја вршат судската власт на целата територија на државата и имаат седиште во Скопје. Расправите пред судовите и изрекување на пресудите се јавни, освен во случаи определени со закон. Судските одлуки се изрекуваат во името на граѓаните на РСМ. Правосилните судски одлуки имаат неприкосновено правно дејство, се задолжителни за сите правни и физички лица, имаат поголема сила во однос на одлуките на другите државни органи и при тоа секој е должен да ги почитува и да обезбеди нивно извршување. Измените, исто така, предвидуваат дека именувањата во прв степен даваат важност за рангирање на кандидатите по нивното завршување на обуката во Академијата за судии и јавни обвинители при постапката за именување.

Во 2018 година, Судскиот совет именува 4 судии и 2 претседатели на судови. Со измените се воведува постапка за жалби до Врховниот суд во врска со постапките за именување. Советот на јавни обвинители именува 25 обвинители на различни нивоа и им овозможи на вкупно 21 обвинител да ги извршуваат

нивните задачи надвор од старосната граница за пензионирање за да го реши недостатокот на персонал. Според бројките добиени од органите, во 2018 година, буџетот доделен на судовите се зголеми за околу 2% и изнесуваше 0,29% од БДП. Буџетот за обвинителствата се зголеми со слична стапка. Во средината на 2018 година, земјата има 25 судии и 8,4 обвинители на 100 000 жители, споредено со европскиот просек од 21,5 судија и 11,7 обвинители во 2016 година (според извештаите на Европската комисија за ефикасност на правдата).

Состојбата со информатичката технологија во судството се подобрува заедно со спроведувањето на ИТ стратегија за секторот на правдата, но останува претежно зависна од донаторско финансирање. Недостатокот на средства и квалитетен персонал продолжува да ја попречува обновата и одржувањето на ИТ алатките. Физичката состојба во судовите е многу различна и пристапноста останува предизвик низ целата земја, на пример, во граѓанскиот суд во Скопје. Со оглед на тоа што Врховниот суд почна да одржува редовни состаноци со четирите апелациони судови за конзистентноста на судската практика во предметите од граѓанско право, не сите судови успеаа веднаш да ги пренесат пресудите во базата на податоци за он-лајн пристап до судската практика. Судовите не секогаш имаат пристап до пресудите на други судови, со што се попречува конзистентноста.

Практики од ЕУ

Естонија стана земја членка на Европската Унија на први мај 2004 година. При управување со судскиот систем во Естонија значајна улога има Министерството за правда. Естонскиот судски систем се состои од три степени: окружните и управните судови; околинските судови се судови од втор степен, а Врховниот Суд е суд од трет степен. **Судскиот систем на Естонија е еден од наједноставните во Европа. Посебноста на системот лежи во фактот што Врховниот суд истовремено ја извршува функцијата на највисок суд со општа надлежност на Врховен управен суд, како и на Уставен суд.**

Во естонскиот судски систем вработени се 242 судии. Во околинските судови има вкупно 43 судии. Окружните судови се судовите од прв степен и ги опфаќаат сите граѓански, кривични и прекршочни случаи. Има 4 обласни судови (во Харју, Виру, Парну, Тарту) со 153 судии. Окружните судови се поделени на судски палати. Управните судови како судови од прв степен опфаќаат управни прашања. Има 2 управни судови (во Талин и Тарту) со 27 судии. Управните судови се поделени на судски палати. На 19-ти јуни 2002 г. беше донесен нов Закон за судовите, кој стапи на сила на 29-ти јули 2002 г. Со новиот закон беше воведена една многу значајна промена односно се основа Совет за судска администрација. Целта на основањето на Советот беше да се вклучат судиите од сите судски степени во донесување одлуки во врска со целиот судски систем, бидејќи до тогаш само Министерството за правда раководеше со судовите од прв и втор степен. Создавањето на Советот за судска администрација беше значаен чекор во создавањето на интегрален и независен судски систем како што е наведено во Уставот.

Естонија се смета за една од најпрогресивните нови земји-членки во однос на развојот и употребата на информатичко-комуникациските технологии во јавниот сектор, особено во правдата. Големо достигнување во Естонија претставува Е-досието - централен информатички систем кој обезбедува преглед на различните фази на кривичните, граѓанските, управните и прекршочните постапки, процедурални акти и судско разгледување на сите вклучени страни, вклучувајќи го и граѓанинот и неговите претставници. Е-досието штеди време и пари, бидејќи податоците се внесуваат само еднаш и комуникацијата помеѓу страните е електронска. Е-досието е проект финансиран од Европската Унија кој дава прецизна статистика во полето на правната заштита. Проектот е-досие доби специјална награда на наградите Европски кристални скали на правдата во 2014⁶⁷.

67 Компаративната студија Мерење на напредокот на судските реформи: Клучни принципи, стандарди и практики во македонија и 7 земји-членки на ЕУ: Хрватска, Естонија, Франција, Унгарија, Литванија, Словенија и Обединетото Кралство, издадена од Центар за правни истражувања и анализи. Повеќе на линк: <http://cpia.mk/media/files/104350--na-napredokot-na-sudskite-reformi-kluchni-principi-standardi-i-praktiki-vo-makedonija-i-7-zemji-chlenki-na-eu.pdf> [пристапено на 01.06.2020 година]

Заклучок

Ефикасното и независно судство по дефиниција не го обезбедуваат самите законски решенија кои во пракса многу често се менуваат. Важна е имплементацијата и примената на истите, како и извесност, предвидливост гарантирана со законите и нивно почитување и спроведување. И покрај тоа што се претпоставува дека постои висок степен на корупција и нестручност кај судиите кои се поставуваат по партиски предлог иако ги избира Собранието, судиите не се единствените “виновници” за неефикасното судство. Во сенка стои судската администрација од која во голема мера зависи квалитетното и професионално работење на судовите, но и политичката волја на оние кои се на власт. Неизбежно е јакнење на капацитетите на човечките ресурси на сите нивоа во правосудството. Од друга страна, преку конкретни чекори и заложби, судската власт неопходно е да ја придобие довербата на граѓаните во судството и во владеењето на правото. Граѓаните ќе ја стекнуваат постепено довербата во судството, кога ќе се издигне над политичките и други влијанија и партиски интереси, ќе се ослободи од коруптивните однесувања и скандалите кои го „тресат“, и наспроти тоа, ќе се погрижи за неговата основна функција – правораздавање и обезбедување на пристапот до правда за сите.

ПРАВО НА ПРАВИЧНО СУДЕЊЕ

Законодавна рамка

Законот за судовите предвидува дека секој граѓанин има право на еднаков пристап пред судот во заштитата на неговите права и правно заснованите интереси. При одлучувањето за граѓанските права и обврски и при одлучувањето за кривичната одговорност, секое лице има право на правично и јавно судење во разумен рок пред независен и непристрасен суд основан со закон. Никому не може да му биде ограничен пристапот пред судовите во заштитата на основните права и слободи поради недостиг на материјални средства.

Судот одлучува во постапка пропишана со закон:

- за правата на човекот и граѓанинот и правно заснованите интереси,
- за споровите меѓу граѓаните и другите правни субјекти,
- за кривични дела и прекршоци и - за други работи што со закон се ставени во надлежност на судот.

Судијата при одлучувањето не смее да биде пристрасен, а одлуките ги донесува исклучиво со примена на законот, врз основа на слободна оценка на доказите. Забранет е секој облик на влијание врз независноста, непристрасноста и самостојноста на судијата во вршењето на судиската функција по кој било основ и од кој било субјект.

Правото на правично судење го опфаќа спроведувањето на правдата како во граѓанската, така и во кривичната област.

Во **граѓанска постапка**, судот одлучува за тужбеното барање, по правило, врз основа на усно, непосредно и јавно расправање. На секоја странка во постапката и се овозможува да се изјасни за барањата и наводите на противната странка. Странките во граѓанска постапка се должни да ги изнесат сите факти врз кои ги засноваат своите барања и да предложат докази со кои се утврдуваат тие факти. Судот е овластен да ги утврди и фактите што странките не ги изнеле и да ги изведе и доказите што странките не ги предложиле, ако од резултатите од расправата и од докажувањето произлегува дека странките одат кон тоа да располагаат со барања со кои не можат да располагаат, но својата одлука не може да ја заснова врз факти и докази за кои на странките не им е дадена можност да се изјаснат. Кои факти ќе ги земе како докажани одлучува судот по свое убедување врз основа на совесна и грижлива оценка на секој доказ посебно и на сите докази заедно, како и врз основа на резултатите од целокупната постапка. Судот е должен постапката да ја спроведе без одолжување, во разумен рок, со што помалку трошоци и да ја оневозможи секоја злоупотреба на правата што на странките им припаѓаат во постапката. Заради т.н. “еднаквост на оружјата”, секоја странка е должна да ги изнесе фактите и да предложи докази врз кои го заснова своето барање или со кои ги побива наводите и доказите на противникот. Судот може во текот на постапката, кога ќе оцени дека тоа е целисходно за правилно решавање на спорот, да ги предупреди странките на нивната должност, а особено на потребата од изнесување на решителни факти и предлагање на одредени докази. Во таа насока, докажувањето ги опфаќа сите факти што се важни за донесување на одлука. Судот одлучува за тоа кои од предложените докази ќе се изведат заради утврдување на решителните факти. Главната расправа е јавна, односно само во точно определени случаи утврдени со закон, јавноста може да биде исклучена. По донесувањето на судска

одлука во постапката, на странката која е незадоволна од истата и се гарантира право на жалба до второстепениот суд.

Странките, во зависност од успехот на спорот, подлежат на плаќање на трошоците на постапката. Во насока на правично судење, на финансиски немоќните лица не може да им се скрати правото на пристап до правда само поради тоа што не се во можност да ги платат судските трошоци. Па така, судот ќе ја ослободи од плаќање на трошоците на постапката странката која според својата општа имотна состојба не е во можност да ги поднесува овие трошоци без штета за својата нужна издршка и нужната издршка на своето семејство⁶⁸.

Целта на Законот за **кривичната постапка** е преку примена на неговите одредби да се овозможи правично водење на кривичната постапка, така што никој невин да не биде осуден, а на сторителот на кривичното дело да му се изрече кривична санкција под условите предвидени во Кривичниот законик и врз основа на законито спроведена постапка. Лицето обвинето за кривично дело ќе се смета за невино сè додека неговата вина не биде утврдена со правосилна судска пресуда (начело на пресумпција на невиност). Државните органи, средствата за јавно информирање и другите субјекти се должни да се придржуваат до ова начело, а со своите јавни изјави за постапката што е во тек не смеат да ги повредат правата на обвинетиот и оштетениот, како и судската независност и непристрасност. Пред да се донесе правосилна пресуда, слободите и правата на обвинетиот и другите лица пропорционално со тежината на кривичното дело и степенот на сомневање можат да бидат ограничени само во мера која е нужна и под услови што ги предвидуваат Уставот на Република Северна Македонија, меѓународните договори ратификувани во согласност со Уставот на Република Северна Македонија и со одредбите од Законот за кривичната постапка. Кривичната санкција на сторителот на кривичното дело може со одлука да му ја изрече само надлежен суд во постапка спроведена според овој закон.

Лицето обвинето за кривично дело има право во правично и јавно судење пред независен и непристрасен суд, во контрадикторна постапка да може да ги оспорува обвиненијата против него и да предлага и изведува докази во своја одбрана. Лицето против кое се води постапката има право во разумен рок да биде изведено пред суд и да му биде судено без неоправдано одолжување. Судот е должен постапката да ја спроведе без одолжување и да ја оневозможи секоја злоупотреба на правата кои им припаѓаат на лицата кои учествуваат во постапката. Никој не може повторно да биде суден или казнет за дело за кое веќе бил суден и за кое е донесена правосилна судска одлука. Забрането е да се изнудува од обвинетиот или од друго лице кое учествува во постапката признание или некаква друга изјава. Доказите прибавени на незаконит начин или со кршење на слободите и правата утврдени со Уставот на Република Северна Македонија, законот и меѓународните договори, како и доказите произлезени од нив, не можат да се користат и врз нив не може да се заснова судската одлука. Лицето незаконито лишено од слобода, притворено или незаконито осудено, има право на надоместок на штета од буџетските средства, има право да биде рехабилитирано, како и други права утврдени со закон. Обвинетиот или друго лице кое учествува во постапката кое од незнаење би можело да пропушти некое дејствие во постапката, или поради тоа да не ги користи своите права, органот што ја води постапката ќе го поучи за правата што според овој закон му припаѓаат и за последиците од пропуштањето на дејствието. Судот и државните органи се должни со еднакво внимание да ги испитуваат и да ги утврдат како фактите што го товарат обвинетиот, така и оние што му одат во корист. Се гарантира правото на жалба против првостепените судски одлуки, и по неа одлучува непосредно повисокиот надлежен суд⁶⁹.

Согласно член 4 од Кривичниот законик, кривични санкции се: казни, алтернативни мерки, мерки на безбедност и воспитни мерки. На никого не може да му биде изречена казна или друга кривична санкција за дело кое, пред да е сторено, не било со закон определено како кривично дело и за кое не била пропишана казна со закон. За кривично дело се смета секое противправно дело кое со закон е определено како кривично дело и чии обележја се определени со закон. Кривично е одговорен сторителот кој е пресметлив и што кривичното дело го сторил со умисла или од небрежност и притоа

68 Закон за парничната постапка (Објавено во Сл. Весник на РСМ, бр.07 од 20.01.2011 година), [пристапено на 17.07.2020]

69 Закон за кривичната постапка (Објавено во Сл. Весник на РСМ, бр.07 од 20.01.2011 година), [пристапено на 17.07.2020]

бил свесен или бил должени можел да биде свесен за забранетоста на делото. За кривично дело сторено од небрежност, сторителот е кривично одговорен само кога тоа го определува законот. Не е кривично дело она дело што, иако содржи обележја на кривично дело, претставува дело од мало значење поради отсуството или незначителноста на штетните последици и нискиот степен на кривична одговорност на сторителот. Не е кривично дело она дело што е сторено во нужна одбрана. Нужна е онаа одбрана што е неопходно потребна сторителот да одбие од себе или од друг, истовремен противправен напад. Сторителот кој ги пречекорил границите на нужната одбрана може да се казни поблаго, а ако пречекорувањето го сторил поради силна раздразнетост или уплав предизвикан со нападот, може и да се ослободи од казна⁷⁰.

Со **Законот за прекршоците** се уредуваат општите услови за пропишување на прекршоците и прекршочните санкции, општите услови за утврдување на прекршочната одговорност, за изрекувањето и извршувањето на прекршочните санкции и се пропишуваат прекршочните постапки. Никому не може да му биде изречена прекршочна санкција за прекршок кој пред да е сторен не бил со закон определен како прекршок и за кој со закон не била пропишана прекршочна санкција. Никој не може повторно да биде санкциониран за прекршок за кој веќе била водена постапка и за истото дејствие му била изречена кривична или прекршочна санкција. При водењето на прекршочната постапка судот, односно прекршочниот орган треба да и овозможи на странката да ги оствари и заштити своите права и правни интереси, доколку истите не се на штета на правата и правните интереси на другите странки или трети лица и не се на штета на јавниот интерес утврден со закон. Кога на странките во прекршочната постапка им се наложуваат обврски, судот односно прекршочниот орган е должен да ги примени оние дејствија кои се поповолни за странките, ако таквите дејствија се доволни за да се постигне целта утврдена со закон. На сторителот на прекршок му се одмерува прекршочна санкција во границите што со закон се пропишани за сторен прекршок, имајќи ги предвид прекршочната одговорност на сторителот и тежината на прекршокот. При одмерувањето на прекршочната санкција се земаат предвид сите околности што влијаат прекршочната санкција да биде полесна или потешка (олеснувачки и отежнувачки околности), а особено: степенот на одговорност на сторителот за прекршок, побудите од кои е сторен прекршокот, јачината на загрозувањето или повредата на заштитеното добро, околностите под кои прекршокот бил сторен, поранешниот живот на сторителот, неговите лични прилики и неговото однесување по прекршокот особено дали ја надоместил штетата, како и други околности кои се однесуваат на личноста на сторителот. При одмерувањето на глобата се има предвид имотната состојба на сторителот, висината на неговата плата, другите негови примања, неговиот имот и неговите семејни обврски, кај прекршоците од областа на даноците и царините и сразмерноста на висината на неплатените давачки на кои е обврзан со закон. Прекршочните санкции изречени за претходно сторен прекршок не може да се сметаат за отежнувачка околност, ако од денот на правосилноста на одлуката за прекршок до сторување на новиот прекршок поминала повеќе од една година.

За сторен прекршок под условите од овој закон, се изрекуваат:

- прекршочни санкции за физички лица,
- прекршочни санкции за правни лица и
- посебни прекршочни мерки⁷¹.

ЕУ практики

Право на правично судење е гарантирано со Член 47 од Повелбата за основни права на ЕУ. Членот посочува дека секој, чии права и слободи се загарантирани со законот на Унијата, има право на ефикасно застапување пред судот, секој има право на фер јавна расправа во разумен рок од независен и непристрасен трибунал претходно утврден со закон. Секој има можност да биде советуван, и да добие свој застапник. Овој член исто така гарантира дека правната помош ќе им се стави на располагање на оние на кои им недостасуваат ресурси, и тоа се додека таа помош е неопходна за да се обезбеди ефикасен пристап до правдата.

70 Кривичен законик (Објавен во “Сл. весник на РСМ” бр. 37/96, 80/99, 4/2002, 43/03, 19/04 и Одлука на Уставен суд: Сл. весник 48/01г.), [пристапено на 17.07.2020]

71 Закон за прекршоците (Објавен во “Сл. весник на РСМ” бр. 96/2019 од 17.05.2020), [пристапено на 18.07.2020]

Заклучок

Во изминатите години сведоци сме на случаи кога притворот трае предолго иако тоа е спротивно на препораките на Европската унија. Некои судски процеси се влечат со години, додека други заврѓуваат изненадувачки бргу. Не може да се тргне впечатокот дека правично судење постои но само селектирано. Голем број случаи се завршуваат без да се добие казната предвидена за стореното дело. Впечаток е дека претставниците на власта (без разлика која е во моментот) ретко кога одговараат за сторени кривилни дела и прекршоци), додека судските казни постојат само за граѓаните или како што е општо прифатеното, обичниот човек. Потребен е посилен мониторинг на силните процеси, политичка волја и силни заложби на невладиниот сектор и граѓанските организации за да се извршат притисоци врз судството во позитивна насока на почитување на законите и начелото дека се сите исти пред законите.

Законодавна рамка

Капацитетот и работењето на јавната администрација е еден од клучните проблеми во Р. Северна Македонија што влијае на квалитетот на животот на граѓаните и на напорите на земјата да ги исполни стандардите за влез во Европската Унија. Овие проблеми се регистрирани во речиси секој извештај за напредок на пристап, издаден за земјата. ЕУ го дефинира правото на добра администрација како основно право на своите граѓани.

Јавната администрација во државата е предмет на дебати години наназад. Нејзината превработеност и партизираност остава лоша слика и непосредно предизвикува недоверба на граѓаните во државата и институциите, но истовремено е и предмет на дискусии и негативни извештаи на европско ниво. Во извештаите на ЕУ кои се однесуваат на нашата држава редовно се истакнуваат слабостите на јавната администрација и нејзината неефикасност. Граѓаните се сè погласни во изјавите дека јавната администрација која по правило треба да претставува сервис на граѓаните, сепак и натаму останува со етикетите “нељубезна, бавна и непрофесионална”. Оваа слика нема да се промени во блиска иднина, особено поради фактот што ниедна власт до сега не се обиде да спроведе вистински и сериозни реформи во јавната администрација. Јавната администрација со својата бројност сите ја гледаат како едно големо гласачко тело кое на секои избори си ја одигрува својата улога. Од друга страна, создавањето стручна и ефикасна, отчетна и транспарентна администрација е неопходен предуслов за обезбедување на квалитетни услуги за граѓаните и бизнис секторот во насока на заштита на нивните права.

До Народниот правобранител како промотор на човековите права, но и овластен да учествува во сите фази на судската постапка, од вкупно 3775 претставки примени во текот на 2016 година, најголем број од нив, односно 1764 (46%) се однесуваат на повреда на правата од страна на јавните служби и установи, 1142 (30%) се однесуваат на повреда на правата од страна на централната власт, додека во 306 претставки (8%) се повредени правата од страна на локалната власт. Од завршените 3756 поставки во 2016 година, во 1358 случаи (36%) Народниот правобранител констатирал повреди на човековите слободи и права при што се преземени соодветни мерки и неговите интервенции биле прифатени⁷².

Во однос на користените показатели, јавниот сектор во Република Северна Македонија не се разликува многу од другите земји од Западен Балкан во однос на вкупниот број вработени.

Платите во државната администрација, во просек, се повисоки од платите во другите дејности од јавниот сектор, но овие разлики не се големи. Во однос на приватниот сектор, платите во државната администрација се пониски од платите во ИТ секторот, финансиските услуги и енергетскиот сектор, но се повисоки од платите во земјоделството, преработувачката индустрија и угостителските услуги. Според вкупното население во Северна Македонија, вработените во јавниот сектор претставувале 6,26% во 2017 год. Со тоа, јавниот сектор во Северна Македонија е сличен во обемот со Србија, поголем од јавниот сектор во Босна и Херцеговина, а помал од јавниот сектор во Хрватска и Словенија. Просекот на земјите членки на ЕУ е 9,96%. Земјите во Европа каде учеството на вработените во јавниот сектор

72 Стратегија за реформа на јавната администрација 2018-2022, Февруари, 2018 година, линк: http://mioa.gov.mk/sites/default/files/pbl_files/documents/strategies/srja_2018-2022_20022018_mk.pdf

процентуално е нешто поголем од 10% се Германија, Финска, Ирска, Малта, Холандија и Австрија. Најголем јавен сектор во однос на вкупното население имаат скандинавските земји, Норвешка 14,78%, Исланд, Шведска и Данска нешто над 13%. Северна Македонија има помал јавен сектор од најразвиените земји во Европа, а не се разликува многу ни од земјите од Западен Балкан.

Административните службеници се вработените во државната и јавната администрација кои вршат административни работи: стручно-административни, нормативно-правни, извршни, статистички, административно-надзорни, плански, информатички, кадровски, материјални, финансиски, сметководствени, информативни и други работи од административна природа⁷³. Со други зборови, овие вработени решаваат предмети по барања на граѓаните и правните лица кога остваруваат свои права или исполнуваат законски обврски кон државата, спроведуваат надзор (инспекциски, стручен и сл.), вршат стручни анализи, подготвуваат прописи за потребите на органите на државната власт итн. **Државните службеници** се вработени во органите на државната и локалната власт и другите државни органи: министерствата, органите во состав на министерствата како инспекторатите, бироата, управите и сл., во стручните служби на владата, собранието, претседателот на државата, народниот правобранител; управните организации, како Државниот завод за статистика и Државниот архив на Република Северна Македонија; и стручните служби на единиците на локалната самоуправа. **Јавните службеници** се административни службеници вработени во институциите кои вршат дејности од областа на образованието, науката, здравството, културата, трудот, социјалната заштита и заштитата на детето, спортот, како и во други дејности од јавен интерес утврден со закон, а организирани како агенции, фондови, јавни установи и јавни претпријатија основани од Република Северна Македонија или од општините, од Градот Скопје, како и од општините во градот Скопје.

Во однос на последниот извештај на Европската Унија 2019 година, Северна Македонија е умерено подготвена во однос на реформата на јавната администрација. Направен е добар напредок, особено со спроведувањето на стратегиската рамка за реформа на јавната администрација, подобрените јавни консултации и зголемената транспарентност во креирањето политики, како и во областа на развој на политики и координација. Наведено е дека биле преземени дополнителни чекори за подобрување на транспарентноста, вклучително и со објавување на бројот на вработени во јавната служба и зголемување на користењето на јавните консултации, односно преземени чекори за решавање на наводните политизирани именувања. Меѓутоа, потребни се дополнителни напори за да се зголеми одговорноста на администрацијата и да се спречи нејзината политизација. Почитувањето на начелата на транспарентност, заслуги и правична застапеност останува од суштинско значење.⁷⁴

Со извештајот⁷⁵ таксативно е наброено дека Република Северна Македонија во текот на 2020 година треба :

- Да обезбеди целосно почитување на вработувањето засновано на заслуги за високи државни служби и други позиции;
- Да го доврши хоризонталниот функционален преглед и да почне да го спроведува за да обезбеди јасни граници на одговорност помеѓу институциите;
- Да обезбеди целосно спроведување на Законот за општа управна постапка.

Стратегијата за реформа на јавната администрација од 2018-2022 година и Програмата за реформа на управувањето со јавните финансии од 2018- 2021 година се сеопфатни стратегии за реформа на јавната администрација.

73 Член 2 од Закон за административни службеници, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 27/14, 199/14, 48/15, 154/15, 5/16, 142/16 и 11/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 275/19 и 14/20)

74 Извештај за Северна Македонија за 2019 година, <http://www.sep.gov.mk/data/file/Dokumenti/Izveshtaj%202019-F.pdf> [пристапено 04.06.2020г.]

75 Извештај за Северна Македонија за 2019 година, <http://www.sep.gov.mk/data/file/Dokumenti/Izveshtaj%202019-F.pdf>[пристапено на 04.06.2020г.]

Професионалниот развој сè уште не е систематизиран, а допрва треба да се воспостави централизирана база на податоци за обуките што ги нудат разни институции. Додека интегритетот во јавната служба е доволно регулиран, вклучувајќи го и законодавството за укажувачи, треба да се дадат податоци за тоа како механизмите за интегритет се спроведуваат во пракса.

Правото на граѓаните на добра администрација е заштитено од независните институции, особено Народниот правобранител и Државниот завод за ревизија.

Предмет на Законот за Административни службеници⁷⁶ се статусот, класификацијата, вработувањето, унапредувањето, стручното усовршување и оспособување, мерењето на ефектот и други прашања во врска со работниот однос на административните службеници, статусот и надлежноста на Агенцијата за администрација.

Организационата структура во однос на координација на јавниот сектор е структурирана согласно член 6 од ЗАА.

На ниво на јавен сектор надлежни институции за координација со работата на административните службеници се:

- Министерството за информатичко општество и администрација,
- Министерството за финансии,
- Министерството за политички систем и односи меѓу заедниците и
- Агенцијата за администрација, посебно уредена во Главата III.

На ниво на институција надлежни за управување со човечките ресурси се:

- раководното лице,
- секретарот и
- организационите единици за управување со човечки ресурси.

Заклучок

Институциите не си ја вршат работата за која се платени од граѓаните, или ја вршат со многу слаби резултати и низок квалитет. Не може да се дојде до одговор чија е одговорноста за генералното лошите и бавни услуги, бидејќи начелото на македонските институции е „Не е до мене“. Доволно долгото лошо работење остава сериозни последици врз граѓанското однесување. Лошите практики не се санкционираат, па се демотивираат и оние кои сакаат ред и добивање на квалитетни услуги за кои плаќаат даноци. Повеќе од потребна е професионална и ефикасна јавна администрација, која брзо и ефективно ќе ги пружа услугите кон граѓаните во државата. Јавната администрација треба да биде ослободена од сите притисоци (било да се тоа политички или друг вид на притисоци) и истата да се сведува на оној број на вработени во овој сектор кој е најадекватен, но и стручен при исполнувањето на работните задачи на дневна основа. Проверка на работењето, способноста, редовни и континуирани обуки на вработените во јавна администрација е нешто што недостасува во државата, а со кое се очекува јавната администрација да се постави на цврсти темели и да ја извршува улогата заради која постои.

⁷⁶ Закон за административни службеници („Службен весник на Република Македонија“ бр. 27/14, 199/14, 48/15, 154/15, 5/16, 142/16 и 11/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 275/19 и 14/20)

ЗДРАВЈЕ И ПРИСТАП ДО ЗДРАВСТВЕНИ УСЛУГИ

Моментална состојба

Поради проблематиката на која се однесува, здравството е можеби на самиот врв на секторите од кои граѓаните не се задоволни. Лошата опременост, организираност, но и недостатокот од квалитетен здравствен кадар во државните здравствени установи, висината на платите итн, здравството претставува поволна почва за негување на корупцијата. Бројни анкети и истражувања покажуваат дека овој сектор ужива минимален углед и целосна недоверба кај граѓаните. Од една страна граѓаните им веруваат на лекарите, но не и на системот и ако, според законот, секој граѓанин има право на здравствена заштита, без разлика на својот статус и положбата во која се наоѓа.

Здравството во Република Северна Македонија е предмет на дискусии години наназад. Сите негови недостатоци можат да се видат од повеќе аспекти. Во руралните средини низ државата овој проблем е најизразен, тука недостасува инфраструктура и човечки ресурси, па така граѓаните многу тешко можат да го остварат правото на здравствена заштита, како нивно основно и загарантирано човеково право.

Статистиката исто така покажува дека одливот на медицинскиот кадар е голем, а тоа пак од друга страна директно се одразува на квалитетот на пружањето на здравствени услуги. За зал, негативните последици на овој проблем најмногу ги чувствуваат, пациентите.

Сликата на терен вели дека здравствените установи во нашата држава не се реновираны, генерално располагаат со дотраена опрема и апаратура. Новата опрема која ја набавуваат определени установи најчесто останува неискористена, бидејќи или ретко кој знае да управува со неа или од непознати причини не се става во функција на пациентите за чии потреби би требало секојдневно да се користи. Хигиената и условите било во општите, било во специјалистичките установи, со многу ретки исклучоци се под сите стандарди и не ги исполнуваат ниту минималните услови.

Па така, иако здравствено осигурани, многу од луѓето кои се финансиски постабилни се одлучуваат за приватните клиники, бидејќи се незадоволни од државните, како поради односот доктор-пациент, така и поради драстичната разликата во условите, грижата, опременоста и услугите кои ги нудат приватните и јавните здравствени установи, но и времето кое им е потребно за да стигнат до потребната услуга.

Пристапот до здравствени услуги за невработените лица, се покажува дека не важи еднакво за сите. Имено, тазе невработено семејство нема право на бесплатно здравство ако претходните 12 месеци вкупната заработувачка на домаќинството била повисока од износот на просечната плата во наведениот период. Во една ваква ситуација, кога семејството наеднаш останува без приходи, соочено е со уште еден проблем, немање на здравствено осигурување.

Видовме дека македонското здравство не само што се соочува со многу проблеми, туку се соочува со основни проблеми. Граѓаните ги мачат основни работи како што се: неможноста на да добијат квалитетна здравствена услуга иако плаќаат придонеси за здравствено осигурување; квалитетни лекови

од западните земји кои порано беа присутни на македонскиот фармацевтски пазар, сега ги знемува, индустријата се врти кон поевтини лекови со послаб квалитет од други земји, кои од една или друга причина се ставаат од здравствените власти во регистартот на лекови. Итната медицинска помош која често не стигнува навреме бидејќи има малку возила и екипи; дежурните служби во поликlinikите кои не располагаат со инфузии и соодветна терапија, така што пациентите ги препраќаат во болниците или на скопските клиници. Граѓаните кои се соочиле со болничките услови преку електронските медиуми се жалат на лошата состојба во која се наоѓаат болничките установи и катастрофални хигиенски услови кои секако не одат во прилог на нивното здравје. За да опстане јавното здравство мора да понуди подобри услови за лекување и престој на пациентите, во спротивно, тие ќе се преориентираат кон приватните болници. Во таква ситуација не само што ќе дојде до уназадување на здравствениот систем, туку јавното здравство ќе ја изгуби улогата која ја има со ризик да стане сосема нефункционално.

Лошата состојба со здравството се отсликува и во Извештаите на Државниот завод за ревизија, кој преку овластените ревизори ги констатира неправилностите и недостатоците во здравството. Во својот последен извештај, меѓудругото, овластениот државен ревизор констатирал недоследности во постапките за упатување на лица на лекување во странство. Постапката за упатување на лекување во странство не е уредена како посебен вид на постапка, туку има третман како општа управна постапка. Во 30% од донесените решенија за лекување во странство, пробиен е законскиот рок од 45 дена предвиден за решавање. Имајќи ја во предвид тежината на проблематиката, но и начинот на вака уредената постапка со која се одолговлекува упатувањето на лекување во странство, директно се коси со член 7 од Законот за здравствена заштита и член 31 од Законот за здравствено осигурување.

Според Извештајот на ЕУ за РСМ во делот на јавното здравје се истакнати дел од недостатоците во секторот здравство. Што се однесува до македонското јавно здравје, нотирано е во Извештајот дека со предвидувањето на повисоки плати на медицинскиот персонал и подобрените политики се настојува да се задржи овој кадар во државата, меѓутоа одливот на здравствените работници и понатаму продолжува со несмалено темпо. Несоодветната употреба на софистицирана здравствена опрема и натаму останува проблем. Недостатокот на финансиски ресурси продолжува сериозно да го попречува спроведување на политики за јавно здравје. Во Извештајот се реферира и на незадоволителните санитарни услови и недостигот на капацитети на човечките ресурси. Што се однесува до социо-економските детерминанти на здравството, констатирано е дека не се направени дополнителни напори во подобрување на исхраната и физичката активност и намалување на дебелината.

Нема напредок во однос на правата на пациентите во прекуграничната здравствена заштита, и националното законодавството сè уште не е усогласено со законодавството на ЕУ. Слично како минатите години, националното законодавството за лекови за човечка и ветеринарна употреба останува делумно усогласено со законодавството на ЕУ. Практиката дека лековите опфатени со националното здравствено осигурување се достапни само за пациентите во првите денови од месецот продолжи. Земјата сè уште треба да воведо дополнителни мерки за обезбедување на соодветни проверки на квалитетот и следливоста на лековите за човечка и ветеринарна употреба предмет на паралелна трговија, т.е. лекови купени во други земји по поевтина цена.

Законодавна рамка

Согласно Уставот на РСМ⁷⁷, во членот 39 од истиот: *На секој граѓанин му се гарантира правото на здравствена заштита. Граѓанинот има право и должност да го чува и унапредува сопственото здравје и здравјето на другите.*

Оваа уставна одредба е имплементирана и во Законот за здравствена заштита каде во членот 3 се потврдува дека секој има право на здравствена заштита и обврска да се грижи и да го чува и унапредува своето здравје. Никој не смее да го загрозува здравјето на другите и секој е должен во итни случаи да укаже прва помош според своите можности и во случај на опасност по животот, да ја извести најблиската здравствена установа и да овозможи пристап до итна медицинска помош.

77 Член 39 од Уставот на Република Северна Македонија

Здравствена установа може да се основа како јавна и приватна. Јавна здравствена установа може да основа Владата на РСМ. Приватна здравствена установа може да основаат домашни и странски, правни и физички лица.

Здравственото осигурување во нашата држава согласно Законот за здравствено осигурување се установува како **задолжително и доброволно**. Задолжителното здравствено осигурување се установува за сите граѓани на Република Северна Македонија заради обезбедување на здравствени услуги и парични надоместоци врз начелата на сеопфатност, солидарност, еднаквост и ефективно користење на средствата под услови утврдени со закон.

Доброволно здравствено осигурување се установува за обезбедување на здравствени услуги кои не се опфатени со задолжителното здравствено осигурување. Задолжителното здравствено осигурување го спроведува Фондот за здравствено осигурување на Македонија, додека доброволното здравствено осигурување можат да спроведуваат друштвата за осигурување кои се основани според прописите за осигурување.

Во членот 5 од Законот за здравствено осигурување⁷⁸ се наведени лицата кои задолжително се осигуруваат, а тоа се: работник во работен однос кај правно лице, самовработено лице, установа, друго правно лице кое врши дејност на јавна служба, државен орган и орган на единиците на локалната самоуправа и градот Скопје; државјанин на Република Северна Македонија кој на територијата на Република Северна Македонија е вработен кај странски и меѓународни органи, организации и установи, кај странски дипломатски и конзуларни претставништва, во лична служба на странски дипломатски и конзуларни претставништва или е во лична служба на странци, доколку со меѓународен договор поинаку не е определено; самовработено лице; индивидуален земјоделец и други субјекти согласно наведениот член во законот.

Граѓаните кои не се опфатени со задолжителното здравствено осигурување можат да пристапат кон задолжителното здравствено осигурување заради користење на право на здравствени услуги.

Граѓаните кои примаат пензија или инвалиднина од странски носител на осигурување односно доколку Република Северна Македонија и таа странска држава имаат склучено/превземено договор за социјално осигурување во кој е регулирана можноста за остварување на право на здравствено осигурување и кои имаат живеалиште на територијата на Републиката можат да пристапат кон задолжителното здравствено осигурување, заради користење на право на здравствени услуги, врз основа на одредбите од меѓународниот договор.

Во последно време се повеќе луѓето се упатуваат во некоја од приватните болници, не само кога мораат, туку секогаш кога можат да си го дозволат тоа. Имено, стана зачестена практика на еден голем дел од граѓаните, кои поради недостаток на услуги од јавното здравство или поради незадоволство од истите услуги и не по свој избор, да бараат алтернативно лекување во здравствените установи на приватното здравство. Недовербата во јавниот здравствен систем предизвикана од повеќе причини и натаму е голема, еден голем дел од граѓаните сметаат дека не им овозможува сè што им е неопходно, така што пациентите се принудени да се снаоѓаат како знаат и умеат, а тоа се одразува на нивниот буџет, бидејќи на крајот завршуваат на некоја од приватните болници, чија услуга ја сметаат за поквалитетна.

Практики од ЕУ и пошироко

Секоја година, Центарот за здравство на потрошувачи објавува студија за здравствените системи ширум Европа: Европски здравствен потрошувачки индекс (ЕХЦИ). Според овој извештај рангирани се државите со најдобар здравствен систем, подолу се наведени првите десет европски земји според квалитетот на нивните здравствени системи, засновано на 48 индикатори.

78 Член 5 од Закон за здравственото осигурување, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14, 97/14, 112/14, 113/14, 188/14, 20/15, 61/15, 98/15, 129/15, 150/15, 154/15, 192/15, 217/15, 27/16, 37/16, 120/16, 142/16, 171/17 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 275/19)

1. Швајцарија
2. Холандија
3. Норвешка
4. Данска
5. Белгија
6. Финска
7. Луксембург
8. Шведска
9. Австрија
10. Исланд

Република Северна Македонија е на 25то место. Пред нас во листата на земји од соседството е Република Србија на 18-то место, Словенија на 21-то, Црна Гора на 23-то и Хрватска на 24-то место. Позади нас е Грција на 29-то место, Бугарија на 31-то и Албанија на 35-то место. На светско ниво Република Северна Македонија се наоѓа на 60то место со рејтинг од 37.16⁷⁹ од 89 земји.

Швајцарија – прворангирана земја по квалитетот на здравствен систем во светот

Здравствената заштита на Швајцарија е универзална, а здравствено осигурување е овозможено за сите лица кои живеат во Швајцарија. За разлика од другите европски земји, швајцарската здравствена заштита не е заснована врз данок или со финансирање од работодавци, туку ја плаќаат поединци преку нивниот придонес во швајцарските здравствени шеми. Нема бесплатни здравствени услуги обезбедени од државата, но основното покритие за здравствено осигурување опфаќа 80-90% од трошоците за здравствена заштита, вклучително и амбулантски третман, итен третман, рецепти, лекови за бремени и мајки, вакцинации, рехабилитација после операција и друго. Швајцарија комбинира приватни, субвенционирани приватни и јавни здравствени системи за да им обезбеди на своите граѓани голема мрежа на квалификувани лекари, најдобро опремени медицински установи и болници и без списоци на чекање.

Од земјите членки на ЕУ, здравствениот систем на Финска се верува дека е еден од најдобрите во светот. Здравствената заштита во Финска е високо децентрализиран, три нивоа, јавно финансиран систем. Општините се одговорни да им понудат на своите жители здравствени услуги. Финансирањето доаѓа од два извора: општинско финансирање засновано врз даноци што се користат за обезбедување на примарни здравствени услуги и Национално здравствено осигурување, кое се финансира со задолжителни такси. Национално здравствено осигурување финансира приватна здравствена заштита, професионална здравствена заштита и амбуланта. Во едно истражувањето на спроведено од страна на Европската комисија, 88% од финските испитаници изјавиле дека се задоволни од нивната здравствена заштита.

Како добар пример од соседството ќе ја истакнеме и Словенија. Јавните здравствени услуги во Словенија со текот на времето се развија во силен и одржлив дел од здравствениот систем, со јасни улоги за клучните засегнати страни. Централизирани и модернизирани во последниве години, тие придонесоа за развој на нови здравствени системи и прераснаа во надлежен партнер во меѓусекторска соработка. Еден од клучните движења во последните години е воведувањето на нови превентивни и јавни здравствени услуги, вклучително и центри за здравствено унапредување, модел практики и програми за скрининг во примарната здравствена заштита, фокусирајќи се на незаразни болести и фактори на ризик. Ова го подобри пристапот за сите групи на население низ целата земја до услугите за превенција и јавно здравје. Од друга страна, институционалната централизација во 2013 година го подобри лидерството и ги зајакна процедурите за планирање, што ја забрза соработката со другите делови на здравствениот систем и со други сектори. Исто така, придонесе за поеднаква дистрибуција на услуги низ целата земја и ги зајакна капацитетите за набљудување и известување.

На национално ниво, Министерството за здравство во Словенија е одговорно за целокупното управување со здравствениот систем, опфаќајќи ја и здравствената политика и здравствената заштита.

79 Countries With The Best Health Care Systems, 2019, <https://ceoworld.biz/2019/08/05/revealed-countries-with-the-best-health-care-systems-2019/> [пристапено на 06.06.2020 г.]

Како дел од оваа улога, го следи јавното здравство и развива и координира имплементација на јавни здравствени политики, како што се национални планови или стратегии за исхрана и физичка активност, дијабетес, карцином, недозволен лекови и здравјето на животната средина. Политиките се спроведуваат преку годишни или двегодишни акциони планови кои обезбедуваат механизам за да се обезбеди вертикална и хоризонтална координација на сите засегнати страни во јавното здравство, вклучително и невладините организации. Министерството е исто така одговорно за спроведување на законодавството и упатствата во различни домени од јавното здравство, вклучително и легални и недозволен лекови, унапредување на безбедноста и здравјето при работа и во сообраќајот, превентивни програми во примарната здравствена заштита, хемикалии, козметички производи, заштита од радијација, храна и безбедност и животната средина и здравјето.

Министерството за здравство има основано Управа за јавно здравје која има две одделенија, Одделение за контрола на заразни болести, храна и животна средина и Одделение за унапредување на здравјето и контрола на незаразни болести. Дирекцијата има мандат да спречи болести и да го намали товарот врз поединците и општеството преку заштита и унапредување на менталното и физичкото здравје и превенција и контрола на заразните и незаразните заболувања. Неговата надлежност опфаќа стратешки надзор над сите области на јавното здравство, вклучително и превенција на ХИВ / СИДА, контрола на тутунот, алкохол политика, исхрана и физичка активност, превенција од зависности од дрога и намалување на штети, вакцинации, безбедност на храна, здравје на животната средина и координација на активности во случај од епидемии. Тој е одговорен за формулирање на политики во овие области и за нивно спроведување.

Министерството е поддржано во своите задачи за здравствена заштита и планирање на јавното здравство од страна на специјално советодавно тело, Здравствен совет, чија надлежност вклучува разгледување предлози за здравствени програми и јавни здравствени програми, нови технологии и здравствени едукации и истражувачки иницијативи од гледна точка на нивната изводливост, пристапност, рамномерен развој на сите професии и нивното финансиско влијание, во согласност со потребите на населението.

Здравствениот инспекторат на Министерството има важна улога во надгледувањето на спроведувањето на националното законодавство за јавно здравје и политики. Преку своите девет регионални единици (основани во 1995 година), Инспекторатот врши надзор, меѓу другото, и на санитарните услови, хигиената, спроведување на регулативи за тутун и алкохол, како и заштита на животната средина и здравјето на населението на национално, регионално и локално ниво. Другите тела на Министерството за здравство кои играат јавна здравствена улога се Канцеларијата за хемикалии, одговорна за подготвување и спроведување мерки за заштита на природната околина и здравјето на населението од штетните ефекти на хемикалиите, и Управата за заштита од зрачење, вршење на задачи поврзани со заштита на здравјето на луѓето од штетните ефекти на јонизирачкото и нејонизирачкото зрачење. Од 2014 година, јавните здравствени услуги ги обезбедува Националниот институт за јавно здравје, со седиште во Љубљана, и нејзините девет регионални канцеларии, како и Националната лабораторија за здравство, животна средина и храна, со седиште во Марибор. Двете се јавни институции финансирани од владата. Националниот институт за јавно здравје е централна јавна здравствена установа во Словенија, спроведува широк спектар на јавни здравствени функции, како и истражување, едукација и постдипломски обука. Има широки одговорности, вклучително и проценка на здравјето на населението, здравствената заштита и ресурсите и перформансите на здравствениот систем. Специјалистите за јавно здравје имаат најголеми плати во областа на јавното здравство и честопати ги одржуваат водечките позиции во рамките на организациите. Јавното здравство, исто така, привлекува многу други професии, со работни места релативно безбедни, работни услови релативно добри и можности за кариера широко, со многу можности за меѓународна соработка и истражување.

Сите жители во Словенија имаат право на бенефиции опфатени со системот за задолжително здравствено осигурување и опфатот е скоро универзален. Помалку од 1% од населението не е опфатено, и тоа главно луѓе чиј статус на престој е нејасен (бездомници, илегални мигранти и баратели на азил). Луѓе без задолжително здравствено осигурување сепак имаат право на итни медицински услуги.

Заклучок

Парите на граѓаните треба да завршуваат на вистинското место, за овозможување на подобри услуги. Потребна е поголема контрола во работењето на клиниките, Фондот за здравство и спроведувањето на законите напишани на хартија. Здравствената инфраструктура мора под итно да се подобри и прилагоди кон земјите со модерно и квалитетно здравство. Во земјата чести се случаите во кои поради негрижа и немање соодветни услови пациенти умираат од банални причини. Добрите практики на земјите од Европската унија, особено, како што е наведено во примерот, Словенија, како земја со која речиси половина век земјата била во заедничка држава, па се претпоставува дека основите и воспоставената инфраструктура во некои сектори е слична. Јавното здравство според условите, капацитетите и кадарот треба да се приближи до приватното здравство за да ја стекне довербата на граѓаните, а лекарскиот кадар да се мотивира да работи во јавните здравствени институции.

10 ПРАВА НА СТАРИ ЛИЦА

Моментална состојба

Во Република Северна Македонија функционирањето на семејството односно живеењето со пошироката фамилија функционира многу поинаку од развиените земји. Додека младите луѓе во другите земји се осамостојуваат со стекнувањето на полнолетството, тука состојбата на живеење е поинаква. Факт е дека во РСМ е тешко да се реши станбеното прашање, особено кога станува збор за младите кои или се невработени или се на почетокот на својата кариера, па од финансиски причини не можат да си дозволат купување на имот во своја сопственост. Од друга страна, традиционалното македонско семејство всушност го претставува живеењето во заедница, кога повеќе генерации на луѓе кои се во крвно сродство под ист покрив функционираат и живеат.

Моментот на се поголемо напуштање на концептот на традиционално македонско семејство е предизвикан од неповолната социо-економска состојба, кога се повеќе млади луѓе излезот од сиромаштијата го бараат со заминувањето во странство.

Огромен е бројот на млади лица кои секоја година ја напуштаат нашата држава заради подобар живот. Тенденцијата на исселување на младото население од нашата држава ги става во неповолна состојба старите лица кои се препуштени сами на себе.

Законодавна рамка

Согласно член 2 од Законот за семејството⁸⁰, семејството претставува животна заедница на родители и деца и други роднини, ако живеат во заедничко домаќинство. Членот 3 од истиот закон прецизира дека односите во семејството се засноваат врз рамноправност, заемно почитување, меѓусебно помагање и издржување и заштита на интересите на малолетните деца. Членот 181⁸¹ од Законот за семејството предвидува дека децата се должни да ги издржуваат своите родители кои се неспособни за работа, а немаат доволно средства за издржување или средствата за издржување не можат да ги остварат од својот имот. Сите овие наведени одредби се изведени односно произлегуваат од највисокиот акт на државата – Уставот.

Членот 40⁸² од Уставот на РСМ предвидува дека: *Републиката му обезбедува посебна грижа и заштита на семејството. Правните односи во бракот, семејството и вонбрачната заедница се уредуваат со закон. Родителите имаат право и должност да се грижат за издржување и воспитување на децата. Децата се должни да се грижат за старите и изнемоштени родители. Републиката им обезбедува посебна заштита на децата без родители и децата без родителска грижа.*

Прилично нов закон донесен на 21 мај минатата година е Законот за социјална сигурност на старите лица⁸³. Со овој закон се уредува социјалната сигурност за старите лица, условите и постапката за

80 Член 2 од Закон за семејството, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 80/92, 9/96, 38/04, 33/06, 84/08, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, 104/15 и 150/15)

81 Член 181 од Закон за семејството, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 80/92, 9/96, 38/04, 33/06, 84/08, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, 104/15 и 150/15)

82 Член 40, Устав на Република Северна Македонија

83 Закон за Социјална Сигурност за старите лица Број на Службен весник: 104/2010 од 23.05.2019

остварување и финансирањето на правото на социјална сигурност за старите лица. Начелата на кои почива социјалната сигурност се социјална праведност, хуманост и солидарност. Ова право се однесува само на лица кои навршиле 65 години возраст, доколку ги исполнуваат условите од законот.

Право на социјална сигурност за старите лица, лицето го остварува ако:

- Има државјанство на Република Северна Македонија;
- Има постојано место на живеење во Република Северна Македонија во последните 15 години пред поднесување на барањето;
- Нема во сопственост имот и имотни права од кои може да се издржува;
- Не е корисник на пензија од Република Северна Македонија или вид на исплата по основ на старост, инвалидност или доживување од друга држава и Службен весник на РСМ, бр. 104 од 23.5.2019 година;
- Не остварило приходи по сите основи во последните три месеци пред поднесување на барањето.

Согласно член 6⁸⁴ од законот, висината на месечниот износ на правото на социјална сигурност за старите лица изнесува 6.000 денари. Висината на месечниот износ на правото на социјална сигурност за старите лица, се усогласува со порастот на трошоците на живот за претходната година, објавени од Државниот завод за статистика во јануари во тековната година. Во случај кога нема пораст на трошоците на живот за претходната година не се врши усогласување на висината на правото на социјална сигурност за старите лица.

Поради намалувањето на популацијата, но и миграциите на младите во други држави, се помалку тие се во можност да се грижат за старите и изнемоштени родители. Оттука, потребно е напуштање на стариот концепт и воведување на нов систем на социјална заштита во смисла на водење грижа на државата преку низа активности и мерки насочени кон старите лица. Ваквите институционални мерки би довеле до исполнет и достоинствен живот на старите лица.

Во Националната стратегијата за стари лица 2010-2020 година, се истакнува дека: *Најголемо влијание врз чувството на сигурност и квалитетот на живеење кај луѓето имаат два фактора⁸⁵:*

- *Домот*
- *Средината во која живеат*

За старите лица значењето на домот и средината во која живеат е големо, бидејќи тие поминуваат повеќе време во своите домови, отколку другите возрастни групи. Животната средина како социјален елемент во живеењето, познанствата во улицата и населбата, навиките во врска со пазарувањето, навикнатите секојдневни движења и слично, имаат особено значајна улога за чувството на сигурност. Според Законот за домување (Службен весник број 99/2009 година), право за доделување непрофитен стан под закуп (станбена единица која ги задоволува минимум стандардите за соодветно домување), во сопственост на државата, општината или непрофитна станбена организација, имаат лица во социјален ризик кои во подрачјето на единиците на локалната самоуправа се процентуално најзастапени. Тоа се семејства со ниски приходи, млади лица кои посебно се истакнуваат во одделни области, млади брачни парови, самохрани родители, пензионери над 60 години возраст кои немаат стан во сопственост, и други категории на лица во социјален ризик, државјани на Република Северна Македонија станбено необезбедени.

Покрај четирите државни домови, во Република Северна Македонија постојат и 39 пензионерски домови и 20 клубови за пензионери кои се под надлежност на ПИОМ и здруженијата на пензионери. Во нив се сместуваат само пензионери што немаат сопствен дом или сместување, додека сите останати потреби ги задоволуваат самостојно⁸⁶.

84 Член 6 од Закон за Социјална Сигурност за старите лица Број на Службен весник: 104/2010 од 23.05.2019

85 Национална стратегија за стари лица, линк: <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Strategija%20za%20stari%20lica%20juni.pdf> [пристапено на 02.05.2020 г.]

86 Стратегија за стари лица, линк: <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Strategija%20za%20stari%20lica%20juni.pdf> [пристапено на 02.05.2020 г.]

Пензионерите во нашата држава добија некои минимални поволности од државата, како што е *бесплатен автобуски превоз* во определени денови во неделата, како и *10 дневен престој во некои од термалните бањи во државата* и тука застанува се. Потребни се низа мерки и активности кои ќе доведат до општество еднакво за сите.

Социјализацијата на старите лица преку голем број на дневни центри кои ќе овозможуваат нивна меѓусебна дружба и овозможување на доживотно учење кое им е потребно на старите лица се дел од низата нивни потреби. Од друга страна, социјалната и здравствената заштита треба да бидат на исклучително високо ниво и приоритет во агендата на заштита на правата на старите лица.

Недостига подигнување на јавната свест за искоренување на возрасната дискриминација, така што секој, без оглед на возраста и полот има право да ги ужива основните човекови права, да води достоинствен и независен живот и да учествува во социјалниот и културниот живот.

Позитивниот став кон стареењето е повеќе од потребен во нашето општество, а општеството секогаш треба да води сметка за обезбедување на услуги достапни за сите, овозможување активно учество и вклученост, заштита, поддршка и зајакнување на сите категории на граѓани, меѓу кои и на старите лица. Повеќе од потребно е подобрување на примената на универзалните човечки стандарди за лицата од сите животни доба, исто така и на лицата кои достигнале старост и особено најранливите постари лица, лицата со ризик од сиромаштија, злоупотреба, осаменост...

Практики од ЕУ и пошироко

Со Повелбата за основни права, Европската Унија ги забележува и ги почитува правата на постарите лица да водат живот на достоинство и самостојност и да учествуваат во социјалниот и културниот живот. Ова право е загарантирано во член 25 од Повелбата за основни права. Властите на земјите од ЕУ се обврзани да ја почитуваат Повелбата за основни права при спроведување на правото на ЕУ.

Норвешка е на врвот на листата со најдобри приходи и стапки на вработеност кај постарите лица. Со 100% пензиско покрите, само 1,8% од постарата популација има приход во најнискиот квартал од националните приходи. Само 56% од старите лица чувствуваат задоволство од системот за јавен превоз и 89% чувствуваат дека имаат некој на кого може да сметаат во време на потреба. Како целина, постарите лица во Норвешка се очекува да уживаат во уште 24 години од животот, откако ќе достигнат 60-годишна возраст, 17,4 години од тие години во добра здравствена состојба.

Шведска во однос на јавните политики и грижата за старите лица има висок рејтинг, што ја прави една од најдобрите држави во целост за квалитетот на животот на старите лица. Старите лица во Шведска ги истакнуваат бенефитите за нив во јавниот превоз и сигурноста која им ја пружа државата, во смисла дека секогаш имаат некој на кој може да сметаат во секое време. Безбедноста на приходот е сè уште висока, со 100% пензиско покрите, но малку поголем број на стари лица се под половина од просечниот приход по глава на жител. Иако Швеѓаните имаат ист животен век како Норвежаните, се смета дека за разлика од нив, ќе имаат 9,6 месеци повеќе кои ќе ги поминат во добра општа здравствена состојба.

Швајцарија има помал приход и безбедност на работното место од многу други земји со високи приходи 17% пониски од националниот просек, но го надоместува тоа во смисла на здравствена заштита. Како врвна земја во однос на овозможеното живеење, 83% од швајцарските стари лица се задоволни од своите опции за јавен превоз, 70% се чувствуваат безбедни во своите домови и соседства и 91% сметаат дека имаат некој на кој можат да сметаат кога им е потребна помош. Одличната достапна здравствена заштита значи дека по достигнувањето на 60-годишна возраст, постарите лица во Швајцарија можат да очекуваат да живеат во просек уште 25 години, 19 од нив во добра здравствена состојба.

Добри национални практики во доменот на социјалните услуги

Отпочната е координирана соработка за отварање на сервисни услуги за старите лица. Основани се два дневни центри за стари лица и еден Центар за давање помош во домашни услови. За реализација на оваа активност се склучува договор за меѓусебна соработка помеѓу Министерството за труд и социјална политика, општините и центрите за социјална работа, во кој се прецизираат меѓусебните права и обврски на договорните страни за обезбедување на простор и негова реконструкција и адаптација, како и за обезбедување на потребната опрема и ангажирање на стручни лица. Во современата практика на социјална работа голем дел од услугите се комбинираат, па оттука, тешко е да се издвои доминантната дејност или доминантната средина во која се доставуваат услугите. На пример, во локалната заедница може да се воспостави дневен центар за лица со пречки во развојот (услуги кои се доставуваат директно во домот на корисникот и услуги кои се доставуваат во локалната заедница (корисникот ги добива услугите во точно одредени места во заедницата-клубови, центри и сл., но живее во својот дом), како и услуги кои се доставуваат во резиденцијални установи (корисникот ги добива услугите во институција во која и самиот живее). Можна е било која комбинација од трите претходни групи на услуги: услуги за помош во домашни услови, услуги во локалната заедница и институционални услуги комбинирани услуги во локална заедница) кој во исто време врши и домашни посети и домашна нега (услуга во домашни услови). Или, во рамките на дом за стари лица (услуга во институција) многу често се отвораат дневни центри или клубови за стари лица кои се отворени и за неинституционализираните стари лица од заедницата (услуга во локална заедница) и алармни системи за повици кои налагаат интервенции и помош во домот на старото лице (услуга во домашни услови). Во сите овие центри или установи вообичаено се вработени стручњаци од повеќе области, социјални работници, дефектолози, лекари, педагози, психолози од кои секој има своја улога во унапредување на социјалната добросостојба на корисниците на услугите, поради што понекогаш е тешко да се утврди доминантната дејност која се обавува. Од друга страна, при анализа на добрите практики на подрачјето на социјалните услуги во различни земји се наидува на огромна разновидност на социјални услуги кај кои сосема инцидентно социјалните услуги имаат единствени функции или се организирани на ист начин. Тие се разликуваат според организациската поставеност, функциите, опременоста со кадри, начините на финансирање, методите на работа, и можеби најмногу, во однос на разновидноста на услугите кои ги нудат. По однос на наведеното, од исклучително значење е имплементирањето на стратегиите, мерките и програмите во кои се вклучени старите лица.

Добар пример во нашата држава – Социјално претпријатие Хумана С. - Поради зголемување на процентот на старото население, малиот број на сместувачки капацитети како и недоволно развиени социјални институционални форми за грижа на старите лица, ХуманаС е претпријатие кои ги решава горенаведените проблеми преку давање на професионална нега на стари лица во домашни услови. Целта е преку овој тип на услуги старите лица да останат подолго во своите домови, да ја зачуваат семејната хармонија, без да имаат потреба од институционално сместување.

Хумана С има двојна социјална компонента, од една страна го решава проблемот на старите лица и им нуди професионална нега во домашни услови, а од друга страна, како даватели на овој тип на услуга се долгорочно невработени лица и лица во социјален ризик при што ќе посетуваат динамична обука за стекнување на професионални вештини и компетенции. Клиенти се стари лица над 60 годишна возраст (активни стари лица, стари лица со попреченост како и изнемоштени стари лица) кои имаат потреба од нега од трето лице, како и нивните семејства⁸⁷.

87 Официјална веб страна на социјално претпријатија ХуманаС, повеќе на линк: <https://humanost.org.mk/humanas/%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D1%85%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81/> [пристапено на 10.06.2020]

Заклучок

Во соодветни околности, долгорочната нега во домаќинството може да има огромни придобивки за поединците - социјално, психички и физички. Сепак, бројните истражувања покажуваат дека жителите имаат тенденција да имаат поквалитетен живот доколку имаат можност да се впуштат во одлуката да влезат во згрижување во дом, да го изберат домот за нега и да разговараат за нивниот план за нега со директорот и персоналот на домот за нега.

Европските истражувања откриле дека скоро половина од постарите луѓе се примени во старечки домови пред крајот на нивниот животен век. За среќа, заштитата на човековите права ги опфаќа и лицата кои имаат потреба од долготрајна грижа во овој критичен момент и даваат упатства до давателите на грижа за да се осигурат дека транзицијата кон грижата за живеење е заснована на правата за секоја индивидуа. И покрај тоа што во моментот нема експлицитно право на долготрајна нега, артикулирана во која било обврзувачка конвенција за човекови права, меѓународната рамка за човекови права силно го штити правото на постарите лица да имаат пристап до здравствена и медицинска нега, како што се бара.

Сите поединци имаат право на највисок достиген стандард на физичко и ментално здравје. Ова значи дека доволна количина на здравствени услуги (на пр. болници, клиници, лекови и услуги на лекарите) мора да бидат достапни и со добар квалитет за секого, на правична основа, каде и кога е потребно. Особено, државите треба да ги препознаат и да ги обезбедат специфичните потреби на групите кои генерално се соочуваат со посебни здравствени предизвици, како што се повисоки стапки на смртност или ранливост кон специфични болести, вклучително и постари лица. Дури и во време на сериозни ограничувања на ресурсите, државите мора да ги заштитат најзагрозените и маргинализираните членови или групи на општеството и секогаш мора да ја обезбедат потребната здравствена заштита на лица кои не можат да си дозволат да платат за тоа.

Конвенцијата на ООН за правата на лицата со инвалидитет (ЦРПД) исто така предвидува лицата со посебни потреби (вклучително и постари лица на кои им е потребна долготрајна грижа) да живеат самостојно во заедницата, со избор на тоа каде и со кого да живеат и поддршка да им се овозможи да го сторат тоа. Ова значи дека сите постари Европејци (со исклучок на поединци кои живеат во Ирска, која сè уште не ја ратификувала CRPD) имаат право да одбијат да влезат во станбен центар за долготрајна нега, доколку би сакале да не го сторат тоа.

Во заштитата на човековите права секако спаѓа и заштитата на правата на секоја индивидуа која преминува кон долгорочна нега, вклучително и право на избор и да биде дел од процесот на донесување одлуки, да има пристап до информации (во достапни формати), право на достоинство и приватност. Правото на приватен живот опфаќа и однос на поединецот со другите, што е особено важно во контекст на долготрајна грижа, бидејќи жителите честопати се потпираат на другите за да го олеснат контакт со семејството и пријателите.

Од давателите на грижа се бара да преземат разумни чекори за да им помогнат на оние што се во нивна грижа да одржат контакт со членовите на семејството и да сместуваат сопружници или истополови парови кои сакаат да живеат заедно и да ја продолжат врската во домот. Правото на приватност е квалификувано право, што укажува дека мешањето во овие права е дозволено во посебни околности.

ПРАВА НА МЛАДИТЕ ВО ОПШТЕСТВОТО

Моментална состојба

Младите во земјата се уште не се доволно препознаени како категорија на лица кои можат да направат важни и позитивни политички, социјални, културни и економски промени во општеството, преиспитувајќи ги неуморно воспоставените норми, вредности и политики. Исправени пред огромната стапка на невработеност кај младите, недоволната вклученост во креирање на политиките, само декоративното младинско учество во разните општествени и политички текови, континуираното опаѓање на квалитетот на образованието, скоро и непостоечките бенефиции за здрав социјален, културен и економски развој итн, младите во државава масовно се иселуваат.

За таа цел, најважно е сите субјекти и засегнати страни како Национален младински совет на Република Северна Македонија, институциите на сите нивоа, граѓанските организации, бизнис секторот, медиумите, целата јавност, а особено младите да се заземат за подобрување на стандардот на живеење во Република Северна Македонија. За градење на здрава и стабилна иднина, иднина со повеќе можности кои ветуваат сегашност без предизвикот за справување со особената ранливост на младите на социокономските промени во општеството⁸⁸.

Главниот модел на внатрешна миграција во земјите во развој е младите од руралните средини да мигрираат во урбаните средини, додека, моделот на надворешна миграција е младите од помалку развиени земји да мигрираат во поразвиени земји. И во двата случаи, нееднаквата дистрибуција на ресурсите и можностите влијае врз протокот на мигранти (Piore, 1979; Todaro, 1969). Повеќе фактори ги поттикнуваат младите да мигрираат, од кои едните се директни мотиви – желба за вработување и образование, но исто така, овие мотиви може да се вкоренети и во идеолошки компоненти, како на пример, културни и психосоцијални фактори (Massey et al., 1993; Punch, 2007). Стапката на невработеност на младите во државава (околу 50% во континуитет) е двојно поголема од општата стапка на невработеност во земјата (која е исто така висока), голем дел од населението живее во сиромаштија – 21,9%, висок е процентот на домаќинства кои издржуваат деца, а се изложени на ризик од сиромаштија (двајца возрасни со две издржувани деца – 20,2%, двајца возрасни со три и повеќе издржувани деца – 51,2%, самохрани родители со издржувани деца – 37,5%), просечната плата во земјата е 400 евра, а нерамномерната распределба на приходите, изразена преку коефициентот Gini изнесува 33,6 (Државен завод за статистика, 2017; 2018). Младите на иселувањето гледаат како на можност да се стекнат со финансиска независност од родителите и со сопствено место за живеење, не можејќи истото да го остварат преку вработувањето во матичната земја. Според истражувањата, 80 % од полнолетните млади луѓе се уште живеат во домот на своите родители. И покрај важноста на ова прашање за државата, сепак недостасуваат конкретни податоци за тоа колку е масовен овој тренд. На веб-страницата на Државниот завод за статистика на СМ, во делот МАКСТАТ база, идентично како и во публикацијата Миграции од ДЗС, постои податок дека официјално, во 2016 година, од земјата во други држави трајно се иселени 140 млади луѓе (на возраст од 15 до 29 години), при што нема поголеми отстапувања во бројот во споредба со другите години од последната декада. Нема официјални податоци за студентската мобилност/број на студенти што учеле/учат во странство (Божиноска, Јакасановски и Мирчевска, 2015)⁸⁹.

88 Европска рамка за младински политики, <http://www.nms.org.mk/mk/nie-mladite/> [пристапено на 01.06.2020]

89 Студија за млади на Северна Македонија 2018/2019, автори Марија Топузовска Латковиќ, Мирјана Борота Поповска, Елеонора Серафимовска, Анета Цекиќ, Нита Старова [10.06.2020]

Законодавна рамка

Во **Националната стратегија за млади 2016-2025** година, единствениот документ за млади во Република Северна Македонија, како млади се дефинирани сите лица на возраст од 15-29 години. Ова е општествена категорија која што иднината ја носи во себе, а сегашноста ја доживува како голем предизвик за справување со особената ранливост на социо-економските промени во општеството.

Младите се носители на позитивните промени, како во Република Северна Македонија, така и ширум светот. Тие се ресурс за иновации и идна движечка сила на социјалниот и економскиот развој. Младите ги предизвикуваат воспоставените норми и вредности и ги градат темелите за иднината на нашата земја. Улогата на младите во општеството е од исклучителна важност и затоа е потребно постојано и систематски да се вложува во нивниот развој, но и во воспоставување на механизми за нивно активно учество во општествените процеси. Само со градење на вистинско партнерство помеѓу институциите и младите може да се осигураат инклузивни политики, кои ги одразуваат и адресираат вистинските потреби и поттикнуваат социјална интеграција. Националната стратегија за млади на Република Северна Македонија 2016-2025 ги поставува основните принципи и насоки за акција на сите чинители во општеството кои ќе водат кон подобрување на социо-економската положба на младите и кон создавање на средина која ќе им овозможи на младите да ги остваруваат своите права, потреби и интереси.

Стратешки цели на документот⁹⁰ се:

- Овозможување подобар животен стандард и еднакви можности за квалитетен живот.
- Креирање услови за почитување и заштита на фундаменталните права и слободи, и систематска интеграција и интеракција на различни категории млади.
- Креирање на можности за вклучување на младите во следење и спроведување на политиките и одлуките кои ги засегаат.
- Еднаков пристап до квалитетно образование и други форми на личен и професионален развој.

Вредносни определби на Стратегијата⁹¹ се:

- **УЧЕСТВО** - Младите луѓе ќе бидат активни чинители и клучни партнери во сите процеси на развој и градење на демократско и прогресивно општество. Учеството значи креирање на можности за вистинско и значајно вклучување на различните групи млади жени и мажи во процесите на носење и имплементација на одлуки на сите нивоа и во сите аспекти на општественото живеење кои ги засегаат.
- **ЗАЈАКНУВАЊЕ** - Секое вклучување и соработка со младите ќе се препознае како единствена можност за развој и градење на нивните капацитети и нивно зајакнување со цел преземање на значајни улоги во сопствениот живот и во општеството во целина.
- **АВТЕНТИЧЕН ЛИЧЕН И ПРОФЕСИОНАЛЕН РАЗВОЈ** – Младите луѓе се уникатни индивидуи кои се наоѓаат во интензивен процес на учење и развој. Наша должност е на младите да им обезбедиме образовни и животни можности и искуства кои ќе придонесат кон целосно остварување на нивните потенцијали, негувајќи ги индивидуалните специфики и разлики на секој млад човек.
- **СОЦИЈАЛНА ИНКЛУЗИЈА** - Социјалната интеграција и вклученост преставува неопходен минимум и услов без кој не може да се обезбеди интегралниот развој на секој млад човек, како и основно право кое треба да го уживаат сите млади.
- **МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ** – Мултикултурализмот е клучна одлика на нашето општество и ќе биде препознаен како ресурс и потенцијална додадена вредност на развојот во сите сфери на општествено дејствување.

90 Национална Стратегија за млади 2016-2025 година, <http://strategijazamladi.mk/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8-2016-2025.pdf> [пристапено на 29.05.2020]

91 Национална Стратегија за млади 2016-2025 година, <http://strategijazamladi.mk/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8-2016-2025.pdf> [пристапено на 29.05.2020]

Практики од ЕУ:

Стратегијата за млади на ЕУ претставува рамка за соработка со младите во ЕУ за 2019-2027 година, заснована на Резолуцијата на Советот од 26 ноември 2018 година. Целта на соработката со младите на ЕУ е да го искористи потенцијалот кој го имаат младите, да се поттикне учеството на младите во демократскиот живот; да се поддржи социјалниот и граѓанскиот ангажман на младите и има за цел да обезбеди сите млади да ги имаат потребните ресурси за да учествуваат во општеството. Стратегијата е направена во соработка со младите од цела Европа и преку дијалог и дебати во период 2017-2018, и беа развиени 11 европски младински цели. Овие цели ги идентификуваат меѓусекторските области кои влијаат врз животот на младите луѓе и укажуваат на предизвици со кои се соочуваат младите. Младинската стратегија на ЕУ треба да придонесе за реализација на оваа визија на младите луѓе⁹².

Младинското учество е убаво претставено во **Кипар**. Пример за репрезентативна институција на младите на национално ниво е Управниот одбор на Младинскиот одбор на Кипар. Одборот се состои од претставник од младинските организации на секоја политичка партија со парламентарен тим во Претставничкиот дом и тројца членови кои се именуваат директно од Советот на министрите. Буџетот на Младинскиот одбор го покрива државата. Младинскиот одбор има советодавна улога и е во состојба да се поврзе со Советот на министри преку Министерот за образование и култура. Младинскиот одбор е формиран во 1994 година.

Заклучок

Младите луѓе имаат право активно да бидат вклучени во сите сфери на општественото живеење и планирање. Преку национални и локални политики, на младите луѓе треба да им се даде право и можност да бидат клучни актери во креирање на модерното и современо општество. Нивната улога во општеството е неприкосновена, младите преку јакнење на своите капацитети и признанието на нивниот интегритет, можат да бидат едни од главните двигатели на општествените промени. Затоа, имаат право на информации, бидејќи соодветното информирање на младите доведува до нивно одговорно одлучување, застапување и спроведување на правата во нивниот секојдневен живот. Ова е тешката задача со која се соочуваат работниците за младински информации: да им помогне на младата генерација да ја преживее кризата во нашето време одговорно и како човечки суштества. Национална и локална поддршка преку конкретни политики ќе придонесе кон активна и здрава младина која рамноправно со останатите ќе придонесува кон подобро општество.

Има голем број примери на млади и способни луѓе, со завршени престижни школи во странство, да не можат да дојдат до вработување во матичната земја. Најчесто поради тоа што наместо во партија, времето го употребиле да се школуваат и професионално надградуваат. Овие примери се секојдневни и претставуваат голема демотивација за младите кадри кои сакаат да останат во сопствената земја, но се принудени да ја напуштат.

Ако земјата сака да ги поддржи и охрабри младите луѓе да учествуваат во јавниот живот, вклучително и во изборите, треба да се обезбедат начини и информации за тоа како да учествуваат. Не само да членуваат во партии, да бидат гласачка машина и да се надеваат на работно место преку партија, стекнато преку партиски заслуги. Младите имаат право не само да гласаат, туку и да бидат избрани.

Во многу европски земји, младите можат да се појават како кандидати на парламентарни избори на возраст од 18 години, иако во некои држави границата е 21 (на пр. Белгија и Чешка) или дури 25 (Литванија). Различни граници може да се утврдат за сенаторски избори (на пр. 24 во Австрија), иако во Чешката Република можноста да бидат избрани во Сенатот е затворена за младите, со годишен праг од 40 години.⁹³

92 Стратегија за млади на ЕУ, повеќе на линк: https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en, [пристапено на 24.07.2020]

93 Young people's access to rights through youth information and counselling, <https://rm.coe.int/16807023d9>, [29.05.2020]

2 ПОТРОШУВАЧКИ ПРАВА И ЗАШТИТА

Моментална состојба

Заштитата на правата на потрошувачите иако во последните години во нашата држава можеби бележи некаков напредок, сепак и натаму останува на многу ниско ниво и тоа најмногу се должи на непознавањето на своите права од страна на потрошувачите, па оттаму и отсуство на барање за нивна заштита. Државата на институционално и локално ниво мора да ги промовира правата на потрошувачите и да дејствува едукативно врз потрошувачите, бидејќи со тоа се постигнуваат повисоки цели, како што е подобрување на стандардот и квалитетот на живот на граѓаните. Ако во западните земји важи правилото “клиентот е секогаш во право”, кај нас ни одблизу не е така. Често луѓето плаќаат за производи и услуги чиј квалитет не соодветствува со она што е прикажано при купувањето. И обично тука завршува приказната. Капитализмот го наметна брзото темпо на живеење и трката со времето се повеќе ги принудува луѓето без губење на време, односно брзо и без потреба од физичко присуство да порачуваат производи и услуги. Па така, во последно време големи размери кај нас зазема интернет продажбата, се повеќе се сретнуваат фирми или физички лица во улога на трговци (статусот често останува непознат), а поради непостоењето на прецизна законска регулатива во овој дел, зголемени се и измамите кои во голем дел се случуваат токму преку купопродажбата остварена на интернет. Иако ваквиот вид на купување има низа предности, сепак е потребно донесување на конкретни законски решенија кои ќе го регулираат ваквиот начин на тргување, а од друга страна, ќе ги заштитат потрошувачите од злоупотреби на нивните потрошувачки права.

Законодавна рамка

Правата на потрошувачите датираат уште од 1985 година, кога од страна на Организацијата на Обединетите нации (ООН) беше усвоена Резолуцијата 39/248 со која се утврдуваат основните насоки за заштита на потрошувачите, кои од страна на Светската организација на потрошувачи (Consumers' International) беа усвоени како осум основни права на потрошувачите. Овие насоки претставуваат основа за развој на законодавството за заштита на потрошувачите во европски и светски рамки. Во Република Северна Македонија правата на потрошувачите за првпат се уредени со донесување на Законот за заштита на потрошувачите во 2000 година, донесување на нов закон следи во 2004 година, но тој низ годините претрпел низа измени и дополнувања, кои го прават покомплексен со што е отежната неговата доследна примена.

Законот дава точна дефиниција на поимот „потрошувач“, па така, потрошувач е секое физичко лице кое купува производи или користи услуги за непосредна сопствена потрошувачка во деловни простории на трговецот, надвор од деловните простории, како и со договори на далечина за цели кои не спаѓаат во рамките на неговата трговска, стопанска, занаетчиска или професионална дејност.

Законот за заштита на потрошувачите ги штити потрошувачите и нивните права притоа имајќи предвид дека истиот не се однесува на договорните односи помеѓу две физички лица, туку важи кога е склучен договор помеѓу потрошувач (физичко лице) и правно лице, односно претприемач. Во Законот се дефинираат и уредуваат основните права на потрошувачите:

- Правото на информирање е основно потрошувачко право кое наметнува обврска на трговците да дадат навремени, точни и веродостојни информации за сите аспекти поврзани со производот

или услугата која ја нудат, а со цел да не се доведуваат потрошувачите во заблуда и да можат да направат правилен избор на производи и услуги. Притоа трговецот треба да обезбеди информации и да информира за главните карактеристики на производот и услугата; цената, составот, начинот на употреба и квалитетот на производите, минималниот гаранциски рок, како и продажните услови; влијанието на одредени производи врз животната средина и здравјето на луѓето, во согласност со прописите и стандардите, како и за мерките за заштита, преку упатство дадено со производот, истакнато на амбалажата на производот или на друг соодветен начин; потребата за сервисирање, резервни делови, замена или поправка на производ со недостаток, односно враќање на парите исл;

- Правото на едукација овозможува простор потрошувачите да бидат едуцирани за нивните права уште од најрана возраст, притоа обврзувајќи ја Владата на Република Северна Македонија да носи двегодишна програма за заштита на потрошувачите во која ќе се предвидат изработка на брошури, одржување на работилници, како и кампањи, со цел да се зголеми свеста за потрошувачките права. Во таа насока, Организацијата на потрошувачи на Р.С. Македонија, преку своето Советодавно биро, континуирано врши советување на потрошувачите, организира семинари и изработува брошури за едукација на потрошувачите за нивните потрошувачки права;
- Право на заштита на здравјето и безбедност подразбира дека производите кои ги конзумираат потрошувачите мора да бидат безбедни кога се пуштаат во промет, се ставаат во употреба или се употребуваат, особено поради остварување и заштита на јавниот интерес, заштита на човековото здравје, но и на животните и растенијата и заштита на животната средина и природата. Сето ова се постигнува преку носење регулатива со која се стандардизираат условите за пласман на производите, нивната амбалажа, дистрибуција, како и употребата на пестициди и други хемикалии кои може да влијаат врз нашето здравје и врз целокупната животна средина;
- Право на заштита на економските интереси опфаќа право на пристап до разновидни стоки и услуги заради задоволување на основните потреби, по пристапни цени и соодветен квалитет; заштита од нечесни договорни одредби со кои правата на потрошувачот се намалуваат, отежнуваат или исклучуваат; заштита од измамнички и агресивни пазарни практики; одговорност на производителот за производите со недостатоци и право за сервисирање на производите;
- Право на обештетување е едно од најзначајните потрошувачки права кое подразбира право да се бара надомест за штетата која била причинета од неисправен производ, а за која одговара производителот;
- Право на претставување подразбира дека сите граѓани како потрошувачи имаат право да се организираат во потрошувачки организации на локално, национално и на ниво на Европската Унија, кои ќе ги штитат нашите интереси, организации во кои можат да ги истакнат своите поплаки, своите предлози за подобрување на правата, каде што ќе може да се добие совет, како и свое претставување во државните органи каде што се разговара за правата и интересите на потрошувачите.

Согласно Законот, обврска на трговецот е да ги информира потрошувачите, особено трговецот е должен⁹⁴:

- пред склучувањето на договорот за продажба совесно и чесно на потрошувачот да му даде точни и корисни информации во врска со квалитетот, карактеристиките на производот или услугата и во врска со условите за продажба, како и сите други информации побарани од потрошувачот содржани во декларацијата на производот и

94 Член 5 од Закон за заштита на потрошувачите, („Службен весник на Република Македонија” бр. 38/04, 77/07, 103/08, 24/11, 164/13, 97/15, 152/15 и 140/18)

- да го извести потрошувачот за влијанието на одредени производи врз животната средина и здравјето на луѓето, согласно со прописите и стандардите, како и за мерките за заштита, преку упатство дадено со производот, истакнато на амбалажата на производот или на друг соодветен начин.

Трговецот кој не постапил според наведеното на барање на потрошувачот е должен да му го врати уплатениот износ за купениот производ и да му ја надомести евентуално сторената штета. Во тој случај потрошувачот е должен да го врати купениот производ, а трговецот да го прими вратениот производ од потрошувачот.

Согласно Законот предвидени се и глоби за правните лица. Согласно Законот предвидените услови за продажба на производите и давање услуги предвидува дека трговецот мора продажните услови јасно и на видно место да ги истакне во продажниот простор. Покрај тоа, мора посебните продажни услови за одделни производи и услуги, јасно и на видно место да ги истакне на продажните места на тие производи и услуги.

Ако трговецот на одделни групи на потрошувачи им нуди производи под посебни продажни услови (младенци, инвалиди, пензионери, студенти и слично), тие услови треба да бидат јасно и на видно место истакнати во продажниот простор.

Се забранува условување на купување на едни производи со купување на други производи или друг начин на условување на купување и продажба на производи.

Законска должност е на трговците јавно да ја истакнуваат цената на производите во продажните места. Согласно член 8⁹⁵ од Законот за заштита на потрошувачите, трговецот мора на јасен, видлив, читлив и недвосмислен начин да ја истакне продажната цена на производите и услугите, односно на продажното место на кое се изложени производите, на производите во рефусна состојба, на услугите кои ги дава и на резервните делови кои ги продава. Продажна цена е крајната цена на единица на некој производ или услуга или пак на дадената количина на производот, вклучувајќи го тука и данокот на додадена вредност и сите други јавни давачки. Цената на производот, односно услугата, мора да биде означена во денари, освен ако со друг закон поинаку не е уредено.

Согласно член 9 од законот⁹⁶, ако трговецот ги продава производите кои имаат недостаток или грешка, мора таквите производи физички да ги одвои од останатите производи и јасно видливо и читливо да ги обележи на производот и на продажното место да истакне натпис дека се работи за продажба на производи со недостаток или грешка.

Потрошувачот на кого му е продаден производ со недостаток има право по свој избор да бара:

- бесплатно отстранување на недостатоците на производот или надомест на трошоците направени за отстранување на недостатокот;
- сразмерно намалување на продажната цена;
- замена на производот со соодветен производ со иста трговска марка, тип, индустриски дизајн или ознака за потекло и географска ознака на производот;
- замена на производот со соодветен производ со друга трговска марка, тип, индустриски дизајн или ознака за потекло и географска ознака на производот со соодветно намалување или зголемување на производната цена и
- раскинување на договорот, враќање на платениот износ и надомест за претрпената штета.

Потрошувачот нема право да го раскине договорот ако недостатокот на производот е минимален. Во случај кога потрошувачот купил прехранбени производи со недостаток, трговецот е должен да изврши

95 Член 8 од Закон за заштита на потрошувачит („Службен весник на Република Македонија” бр. 38/04, 77/07, 103/08, 24/11, 164/13, 97/15, 152/15 и 140/18)

96 Член 9 од Закон за заштита на потрошувачите („Службен весник на Република Македонија” бр. 38/04, 77/07, 103/08, 24/11, 164/13, 97/15, 152/15 и 140/18)

нивна замена за производи со соодветен квалитет или на потрошувачот да му го врати платениот износ, доколку недостатоците се утврдени во рокот до кога производот може да се употребува. Потрошувачот е должен да приложи фискална сметка за производот, а за производите за кои постојат рокови за гаранција и гарантен лист или друг документ што го заменува.

Во услови на повредени потрошувачки права постојат механизми за заштита на потрошувачите, па така потрошувачите може да се обратат кај:

- Државниот пазарен инспекторат (ДПИ) кој врши инспекциски надзор над примената на законите, другите прописи и акти од страна на трговските друштва, други правни и физички лица, како и граѓаните кои вршат дејност на територијата на Република С. Македонија, а кои најчесто се однесуваат на безбедноста на производите, заштитата на потрошувачите, дејностите од областа на трговијата, угостителството, туризмот, занаетчиството, заштитата на правата од индустриска сопственост, како и други работи определени со закон;
- Агенцијата за храна и ветеринарство (АХВ) која функционира како единствен надлежен орган за контрола на безбедноста на храната и храната за животни, за спроведување, контрола, надзор и следење на ветеринарните активности во областа на здравствената заштита на животните, нивната благосостојба, ветеринарното јавно здравство, како и контрола на лабораториите кои даваат поддршка за потребите на Агенцијата;
- Агенцијата за електронски комуникации (АЕК) која има задача да создаде поволни услови за ефективна и одржлива конкуренција на пазарот на телекомуникациски услуги кои опфаќаат услуги на мобилна телефонија, телевизија и интернет со максимално почитување на правата на потрошувачите, и е надлежно регулаторно тело во овој домен;
- Дирекцијата за заштита на личните податоци (ДЗЛП) која е надлежна за вршење надзор над законитоста на преземените активности при обработката на личните податоци и нивната заштита, на територијата на Република С. Македонија;
- Регулаторната комисија за домување (РКД) која е надлежна за издавање, менување и одземање на лиценци на управители, води регистар на управители на згради и посредува во разрешување на спорови помеѓу станари и управители;
- Агенцијата за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги (ААВМУ) која е самостојно и независно непрофитно регулаторно тело со статус на правно лице со јавни овластувања кое ги штити правата и интересите во областа на аудио и аудиовизуелните медиумски услуги. Доколку сметате дека одредена реклама има штетно влијание врз малолетните деца, односно кога нивото на тонот во позадина на рекламите е превисок, може да се обратите во Агенцијата за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги.
- За повредени правата во областа на финансиските услуги надлежноста е поделена помеѓу повеќе институции и тоа:
 - надзор врз работењето на банките и штедилниците врши Народната банка на РМ;
 - надзор врз работењето на финансиските друштва кои нудат потрошувачки кредити врши Министерството за финансии;
 - надзор врз сите останати трговски друштва кои не се регистрирани како финансиски друштва и кои притоа нудат потрошувачки кредити, врши Државниот пазарен инспекторат;
 - надзор врз работењето на осигурителните друштва врши Агенцијата за супервизија на осигурувањето.
- Агенцијата за лекови и медицински помагала (МАЛМЕД) ја следи состојбата со снабдувањето со лекови, помошни лековити средства, медицински помагала;
- Народниот правобранител е посебен, стручен и независен орган со овластувања за заштита на правата на граѓаните. Неговото значење и специфичноста на функцијата е токму во начинот на

неговото дејствување и однесување. Методот и начинот на дејствување се состои во давање предлози, совети, сугестии, соработка, подучување во насока на остварување на правата на граѓаните.

Организацијата на потрошувачите во нашата држава е формирана заради заштита на потрошувачите во остварувањето на нивните основни права, како што се:

- Достапност на најнужните производи и услуги;
- Безбедни и квалитетни производи и услуги;
- Вистинити и навремени информации и едукација на потрошувачите, заради правилен избор на производи и услуги;
- Надомест на штета кога правата на потрошувачите се повредени;
- Здрава животна средина и одржлива потрошувачка.

Целта на ОПМ се остварува преку обезбедување на совети, информации и едукација на потрошувачите во однос на нивните индивидуални и колективни потрошувачки права, и преку претставување на нивните интереси во процеси на креирање политики и законска регулатива.

Организацијата на потрошувачите на Македонија (ОПМ) - Скопје и останатите организации на потрошувачите со седиште во Охрид, Битола, Штип, Тетово и Кочани во текот на 2019 година обезбедиле значаен број советувања, при што може да се заклучи дека бројот на вкупни совети не отстапува многу во споредба со 2018 година. Во периодот од јануари до декември 2019 година, остварени се 2707 советувања од кои 80,9% биле телефонски, 13,7% биле лични советувања, 3,1% биле преку електронска пошта или преку фејсбук профил на организацијата. Советувањата по пат на регуларна пошта изнесувале само 2,3% од вкупниот број советувања.

Најголем број од поплаките кои пристигнуваат до Организацијата на потрошувачи се однесуваат на категоријата производи, од кои како најзастапени се техничките производи, белата техника и производите во домот. Производи за кои се поднесени најголем број поплаки спаѓаат во категоријата: „бела техника“, и во најголем дел се однесуваат на машините за перење, инвертерите и фрижидерите, а како најзастапен производ во домот за кој се поднесени најголем број на поплаки е издвоен мебелот. Од услугите, како најзастапени се издвојуваат туристичките услуги (од кои како највпечатливи се случаите за изгубени куфери при трансфер со автобус). Од јавните услуги, речиси од сите подкатегории има проблеми, од кои најзастапени се телекомуникациските услуги (за сметки), електрична и топлинска енергија (за сметки и за застарени сметки)⁹⁷.

Практики од ЕУ

ЕУ Директивата за правата на потрошувачите им ги обезбедува истите права на сите потрошувачи во сите земји-членки на ЕУ. Директивата се однесува на сите договори склучени помеѓу „потрошувач“ и „трговец“. Земјите-членки не можат да се оддалечуваат од Директивата со наметнување на повеќе или помалку строги одредби, освен ако не е предвидена специфична можност да се отстапи од своите правила во самата директива.

Директивата е изменета со Директивата (ЕУ) 2019/2161 од 27 ноември 2019 година за подобро спроведување и модернизација на правилата на Унијата за заштита на потрошувачите, дел од ‘Преглед на законот за потрошувачи на ЕУ - Нов договор за потрошувачите’.

На ниво на Европската унија функционира и Мрежа на Европски центри за потрошувачи, која има свој центар во секоја земја членка. Мрежата дава совети и ги објаснува правата на потрошувачите во ЕУ, дава информации како одреден спор може и треба да се реши согласно законодавството на ЕУ, дава информации каде да се обратите и кој може да ви помогне доколку вашите права се повредени. Во 2019 Мрежата учествувала во повеќе од 120.000 отворени случаеви, од кои 85% биде да се даде совет и асистенција, а во 15% од случаите го контактирала произведувачот или трговецот.

97 Извештај за спроведени активности во 2019 г. https://opm.org.mk/wp-content/uploads/2020/02/izvestaj_opm_2019.pdf

Анализа на случај - исти производи, но со полош квалитет за државите на Источна Европа⁹⁸

На ниво на Европска Унија, актуелно е прашањето по однос на исти производи, но со полош квалитет за земјите на Источна Европа. На ова поле, продолжува борбата за изедначување на квалитетот за исти производи во старите и нови членки на Европската Унија, на што особено се посвети Република Хрватска, каде веќе се бележат истражувања за квалитетот на производите кои странските произведувачи и дистрибутери ги пласираат на хрватскиот пазар. Но, и другите членки на ЕУ прават такви истражувања, па така, државната Агенција за храна во Унгарија ги објави резултатите од тестирањето на 24 производи кои меѓународните ланци на продавници како Lidl и Aldi ги продаваат во Унгарија и во Австрија. Резултатите покажаа, дека на пример унгарската верзија на наполитанки Mapper се помалку крцкави, додека Nutella што се пласира како производ во унгарските продавници потешко се мачка за разлика од тие во австриските. Инаку, ова е само продолжение од порано направените чешки и словачки истражувања кои покажаа слични резултати. Така, во Чешка имало случаи каде што во месен нарезок наместо свинско имало пилешко месо. Потрошувачите се почесто разлики наоѓаат и кај автомобилите, земјоделските производи, детергентите и слично. Со истражувањата во Хрватска не се опфатени само прехранбените производи, туку и непрехранбените производи, како што се: детергенти, пасти за заби, гелови за туширање и слично од хрватскиот и германскиот пазар, што е прво такво истражување во ЕУ.

Слично на ова, и најновите анализи на инспекторите од ветеринарската служба на Словачка покажуваат дека половина од производите како млечните, месните производи од риба, чоколадите, пецивата, сирењата и пијалците на нивниот пазар се со полош квалитет од австрискиот.

Во Република Северна Македонија, нема податоци дали некој прави споредба на познатите производители и да направи споредба на исти производи за да се спореди квалитетот што го имаат тие производи во нашата држава во однос на тие од Западна Европа. Бидејќи и членки на ЕУ се жалат на производи со полош квалитет, тогаш се поставува прашањето што се пласира на македонскиот пазар, дотолку повеќе што РСМ не е членка на ЕУ. Агенцијата за храна и ветеринарство досега нема направено лабораториско испитување за да го спореди квалитетот на производите на големи компании што се продаваат тука со оние во развиените западни држави. Истражувањата во Хрватска покажуваат разлика во квалитетот на исти прехранбени производи наменети за нивниот во однос на другите пазари.

За тоа што се јаде во различни земји и дали ист производ е со ист квалитет во различни држави со месеци се води широка дискусија меѓу земјите членки на Европската Унија, а има реакции и во државите што сакаат да бидат дел од ЕУ. Сега останува да се види дали ќе се преземат мерки околу двојните стандарди.

Што открија анализите во Република Хрватска?

Европарламентарката Билјана Борозан ги претстави резултатите од лабораториската анализа на инженерите на хрватската Агенција за храна за производи што се пласираат на хрватскиот и на германскиот пазар, а чиј состав и квалитет би требало да е ист. Анализата очекувано покажала дека кај повеќе од половина од испитаните производи има сериозна разлика во квалитетот, што е сериозен показател за двојни стандарди со кој се очекува Европската Унија многу посериозно да се позанимава во наредниот период. Истражувањето покажало дека само кај 4 од испитаните 26 производи (15 проценти) немало разлика во квалитет и во цена. Кај 54 отсто од производите била утврдена разлика во квалитетот, додека повеќе од 60 отсто во моментот на купување биле поскапи на хрватскиот пазар. Најголеми разлики биле уочени кај пет прехранбени производи и еден детергент. Испитувањето на примероци на виршли од пилешко и мисиркино месо на хрватскиот пазар, спротивно на називот, покажало дека тие биле направени од т.н. обезкостено месо, кое според прописите на ЕУ не смее да се означува како месо. Германскиот производ бил направен од вистинското пилешко и мисиркино месо. Понатаму се детектирани и разлики во детска кашичка, за која е утврдено дека на пазарот на Хрватска

98 Dual Food Quality: Commission releases study assessing differences in the composition of EU food products, <https://ec.europa.eu/jrc/en/news/dual-food-quality-commission-releases-study-assessing-differences-composition-eu-food-products> [пристапено на 05.06.2020]

во истата имало многу помалку зеленчук од онаа што се продава во Германија, а многу повеќе ориз. И двата производа биле ставени под иста шифра за артиклот, а оној за хрватскиот пазар бил поскап за повеќе од 50 проценти. Истражувањето на детергент за перење алишта, пак, покажало дека оној што се продава во Германија е поефикасен на пониска температура. И ова истражување, како и поранешните европски, ја потврди оправданоста на ставот на повеќе од 80 отсто од хрватските граѓани кои мислат дека мултинационалните компании ги третираат како граѓани од втор ред.

Големата палета на производи (најмногу прехранбени, но и останатите) кои потекнуваат од еден производител, се со различен квалитет во зависност од тоа дали се пласираат на пазарите од Источна Европа, или пак се наменети за пазарите на државите од Западна Европа. За разлика од другите држави кои се повеќе почнаа да се занимаваат со истражувања и споредбени анализи по однос на степенот на квалитет на иста храна во различните држави, Р.С. Македонија ни оддалеку не се занимава со ова прашање.

Официјално нема податоци, ниту направени истражувања по однос на квалитетот на увезените производи. Македонската Агенција за храна и ветеринарство ја испитува безбедноста на производите, го проверува и квалитетот, но не прави споредба дали е ист со ист таков производ што се продава во друга држава. Не е јасно зошто во нашата држава воопшто не се вршат испитувања од кои ќе се види дали исти производи нудат различен квалитет за различни пазари.

Во јавноста се зборува за двојни стандарди, но надлежните институции се уште не се занимаваат со овие прашања. Во нашата држава, лабораториски се испитуваат безбедноста и квалитетот на производите, но од аспект на проверка дали она што е запишано на декларацијата соодветствува со составот. Проблемот со нееднаквиот квалитет на храната и стока во февруари минатата година го отвори словачкиот премиер Роберт Фицо. Тој побара од Европската комисија итно да се реши проблемот со неквалитетната храна и стока со лош квалитет од Западот што им се нуди на граѓаните од посткомунистичките земји. Вишеградската група земји (Унгарија, Полска, Чешка и Словачка) веќе побара од Европската Унија да се спречи неприфатливата практика големите производители да може да пласираат исти производи со различен квалитет во различни земји.

Чешка прва спроведе официјален тест на составот и квалитетот на намирници и одбрана стока за да ја докаже практиката на двојни аршини. Истото го направи и Словачка, а неодамна тестирање на производите објави и Романија. Исходот од тестирањата покажува дека производите се разликуваат, зависно од тоа на кој пазар одат, а граѓаните на посткомунистичките членки на ЕУ за своите пари под истото име од компаниите добиваат производ со полош квалитет. Европската комисија смета дека проблемот со различни производи со исто име не е безначаен и ќе му обрне внимание. Таа практика, на пример, во сувомесните производи за новите Европејци да има помалку месо и повеќе адитиви иако цената е иста, или практиката прашокот за перење подобро да пере на Запад отколку на Исток, за Европската комисија е неприфатлива, иако за тоа засега не се потребни нови законски прописи - смета Жан Клод Јункер, претседател на Европската комисија.

Заклучок

Иако во последно време потрошувачите се повеќе се запознаени со своите права, сепак неопходна е редовна и континуирана едукација, преку кампањи на локално ниво, но и прирачници и брошури достапни до потрошувачите, за да можат на јасен начин истите да бидат соодветно информирани. Да знаат каде да се пожалат или пријават ако нивните права како потрошувачи се повредени. А од другата страна да добијат професионална и навремена помош за да не бидат обесхрабени да реагираат и следниот пат. Живееме во современо општество, правилата, начините и условите на пазарот на стоки и услуги постојано се менуваат. Купопродажбата преку интернет станува се поактуелна на македонскиот пазар, и од тие причини потребна е интервенција во законските одредби, каде преку ефикасни механизми би се обезбедила поголема заштита на потрошувачите. Зајакнат надзор и контроли би довеле до поголема безбедност на нивните крајни консументи и корисници.

3 ПРАВАТА НА ЛГБТИ ЗАЕДНИЦАТА

Секоја година, на 17-ти мај, Интернационалниот ден против хомофобија и трансфобија, ги потсетува сите граѓани во светот дека постои огромна потреба за преземање на акција. Во повеќе од 80 земји ширум светот, хомосексуалните акти се уште нелегални. Во одредени ситуации истите законски се казнуваат и со доживотен затвор. Во седум земји се уште се применува и смртната казна. Во земјите во кои хомосексуалноста не е нелегална, дискриминацијата и физичките напади се чести појави. Иако во некои земји може да се забележи значаен прогрес, истиот е под постојана закана.

Законодавна рамка

Законот за спречување и заштита од дискриминација изгласан во мај 2019, имаше добиено позитивни мислења од Венецијанска комисија, од Обединетите нации, од ЕУ и од ОБСЕ – ОДИХР. Тие истакнуваат дека Република Северна Македонија со ова ново законско решение прави значаен чекор во борбата против сите форми на дискриминација, почитувајќи го и вклучувајќи го законодавството на ЕУ и меѓународните стандарди за човекови права.

Во мај 2020, Уставниот суд на Република Северна Македонија го укина спомнатиот Закон за спречување и заштита од дискриминација. Уставниот суд оцени дека во конкретниот случај основано може да се доведе под сомнение согласноста на оспорениот закон со Уставот на Република Северна Македонија, односно со член 75 став 3 од Уставот, од причина што истиот, според Судот е донесен без потребното мнозинство предвидено во наведениот член 75 став 3 од Уставот, односно за истиот не гласале 61 пратеник како што исклучиво бара наведениот член од Уставот.

„Имено, од причина што овој закон бил повторно ставен на гласање по претходно даденото вето од претседателот на Републиката, Судот оцени дека во тој случај законот добива поголем легитимитет и истиот треба да се донесе со апсолутно мнозинство гласови како што предвидува член 75 став 3 од Уставот, норма која што според оценката на Судот е императивна правна норма...предметниот закон е донесен без потребното мнозинство во смисла на член 75 став 3 од Уставот, Судот основано ја доведе согласноста на оспорениот закон со Уставот на Република Северна Македонија“, се наведува во решението на Судот.⁹⁹

Овој Закон за првпат ги воведува сексуалната ориентација и родовиот идентитет како основи за дискриминација. Во поимникот беа вметнати нови термини меѓу кои „лице со попреченост“, „соодветно приспособување“ и „пристапност до инфраструктурата, добрата и услугите“. Понатаму беше додаден нов облик на дискриминација – сегрегацијата, како и „инструкцијата“ за дискриминација.

Исто така, може да се напомене и дека последниот извештај на Европската Комисија од 2019 година го поздравува напредокот на правата на ЛГБТИ лицата нотирајќи дека се подобро заштитени по измените на Кривичниот законик. Сепак, истиот заклучува дека во однос на ЛГБТИ лицата преовладуваат општествените предрасуди, говорот на омраза, дискриминацијата и распространетата нетолеранција. Поттикнувањето на хомофобична/трансфобична омраза и насилството треба поефикасно да се спречат и кривично да се гонат.¹⁰⁰

99 Решение У.бр.115/2019, <http://ustavensud.mk/?p=18839> [Пристапено на 03.06.2020]

100 Извештај на Европска Комисија 2019г, <http://www.sep.gov.mk/data/file/Dokumenti/Izveshtaj%202019-F.pdf> [пристапено на 24.06.2020г]

Од друга страна, *Годишениот извештај на состојба на човековите права на ЛГБТ 2019 на ИГЛА Европа*¹⁰¹ дава преглед на повеќе области во кои е забележан напредок кај нас, односно критика во однос на повредата на човековите права на ЛГБТ заедницата.

Во однос на говор на омраза во извештајот се наведува дека Кривичниот законик сè уште не го уредува говорот на омраза и злосторствата од омраза врз основа на СОРИ; невладини организации документирале 43 злосторства од омраза против ЛГБТИ лица во 2018 година (до ноември). Трансродните луѓе, особено транс-сексуалните работници, се најмногу изложени на насилство. Р.С. Македонија ја ратификуваше Истанбулската конвенција во март 2018 година и донесе акционен план за нејзино спроведување што би можело да обезбеди поширока заштита за транс луѓето.

Исто така се става позитивен акцент за организирањето на Парада на гордоста и културните настани кои поминале без инциденти, што би значело дека генерално состојбите иако многу бавно сепак се менуваат во насока на подобро прифаќање на ЛГБТИ заедницата.

Практики од ЕУ

Иако заложбата на ЕУ е борбата против дискриминацијата врз основа на сексуална ориентација и родов идентитет, сепак за многу луѓе во Европа, тоа е дневна реалност. Европската комисија се залага за мерки против дискриминација, предрасуди и омраза и за различност. Евробарометарот за дискриминација во 2019 година покажува дека 69% од граѓаните на ЕУ сметаат дека истополните бракови треба да бидат дозволени секаде во Европа. Ова значително покажува дека мислењето на граѓаните во ЕУ значително се менува. Високи 2/3 од населението смета дека ЛГБТИ заедницата треба да има еднакви права како сите останати.

Во моментов, 14 земји-членки на ЕУ обезбедуваат брак за истополови парови (Австрија, Белгија, Данска, Финска, Франција, Германија, Ирска, Луксембург, Малта, Холандија, Португалија, Шпанија, Шведска и Велика Британија). Во други 8 држави-членки на ЕУ, истополовите парови можат да влезат во регистрирано партнерство (Хрватска, Кипар, Чешка, Естонија, Грција, Унгарија, Италија и Словенија). 6 земји-членки не обезбедуваат правно признавање за истополови парови (Бугарија, Латвија, Литванија, Полска, Романија и Словачка). Земјите-членки исто така имаат различни постапки за трансродовите и интерсекс луѓе да го добијат преферираниот пол правно признаен.

Хрватска - На 15 јули 2014 година, хрватскиот парламент го усвои Законот за животно партнерство, и со тоа во Република Хрватска бракот, соживотот, животно партнерство и неформалното животно партнерство се законски признати како заедници кои претставуваат семеен живот. Со тоа, семејниот живот на истополовите парови и животните партнери е заштитен со Уставот на Република Хрватска, Европската конвенција за човекови права и Уставниот суд на Република Хрватска. На овој начин се обезбеди еднаквост на сите видови семејства и официјално се потврди дека човековото достоинство, без оглед на сексуалната ориентација или родовиот идентитет е неоттуѓиво. Со тоа на истополовите бракови во Република Хрватска им се овозможи да влезат во животно партнерство на јавен и свечен начин, пред регистраторот, со што Република Хрватска симболично ги третира и семејните заедници, бракот и животно партнерство.

Освен фактот дека овој закон речиси целосно ги изедначува правата на ЛГБТ луѓето и нивните семејства, тој ги исполнува и предусловите за социјална стабилност на истополовите парови.

Имено, најголем дел од правата и обврските регулирани со Законот за животно партнерство се однесуваат на социјални права: право на пензија на преживеан, здравствено осигурување преку животен партнер, право и обврска за поддршка на партнер, гарантира слобода на движење и придружни права низ цела територија на Европската Унија, недискриминација и еднаквост во областа на јавните и приватните услуги, обезбедува еднаквост во областа на домувањето и даночното олеснување, им

101 Годишен извештај на состојба на човековите права на ЛГБТ и интерсекс народни 2019 на ИГЛА Европа, <https://ilga-europe.org/annualreview/2019>, [пристапено на 25,06,2020г.]

дава на вработените животни партнери право на платен одмор и грижа за другиот партнер, го регулира наследството и семејниот живот на истополовите парови со деца кои се повеќе ги има во Хрватска.

Ваквите промени беа исклучително важни за многу истополови семејства со деца, бидејќи тие сега се повеќе заштитени и тоа на крајот ќе мора да доведе до развој на толеранција и поддршка за децата што растат во истополови семејства. Иако овој закон носи многу позитивни промени, тој не гарантира целосна еднаквост - сè уште постои дискриминација, така што постојат социјални институции за хетеросексуални и хомосексуални парови (браќа и животни партнерства), што се дели на „едно“ и „друго“. Уште едно ограничување постои, во поглед на посвојувањето на деца. Имено, на истополовите парови не им е дозволено да посвојуваат деца. Сепак, Законот за животни партнерства, по Законот за истополови заедници, е втор важен чекор во хрватското општество кон целосна еднаквост за истополовите семејства - браќа еднаквост.

Холандија - Како прва земја што го легализира браќот со ист пол во 2001 година, Холандија има емотивна врска со ЛГБТ + луѓето. Холандија ја декриминализираше хомосексуалноста во 1811 година; првиот геј бар беше отворен во Амстердам во 1927 година; и во 1987 г., Амстердам го откри Хомомоментот, спомен за геј и лезбејките убиени од нацистите. Религиозни солемнизации на истополовите браќови се вршат уште од 1960-тите. Службениците во граѓанскиот браќ не можат да одбијат истополови парови. Сепак, истополовиот браќ не евозможен во Аруба, Курасао и Синт Маартен.

Парови од ист пол можат да послужат или да користат услуги за сурогат. Дискриминацијата на сексуалната ориентација при вработување и домување е нелегална. Парови од ист пол уживаат еднакви права и наследство. Децата можат да го променат својот пол. Возрасните возрасни лица можат да се идентификуваат без изјава на лекар. Холандски државјани можат да аплицираат за родово неутрални пасоши. Активистите велат дека мора да се стори повеќе во врска со меѓусебните права.

74% од населението има позитивен став кон хомосексуалноста и бисексуалноста. 57% се позитивни во однос на трансродовите лица и родовата разновидност, според студијата за 2017 година од холандскиот институт за социјални истражувања.

Престолнината на Холандија, честопати наречена геј-пат кон Европа, има живописна култура ЛГБТ + и ги задоволува сите апетити и фетиши. Сцената се протега далеку над Амстердам, меѓутоа, со барови, сауни и кина во неколку холандски градови, вклучувајќи ги Ротердам, Хаг (Ден Хаг), Амерсфорт, Еншаде и Гронинген. Многу градови одржуваат и свои настани за гордост, завршени со учество на локални политичари. PRIDE Амстердам, со својата парада на каналите, е најголема и привлекува околу 350.000 луѓе секој август. Холандските групи за поддршка ЛГБТ + имаат мрежа низ целата земја; постојат и специфични организации кои ги поддржуваат бегалците.

Белгија - Правата на ЛГБТ + во Белгија се едни од најпрогресивните во светот. Дискриминацијата врз основа на сексуална ориентација е забранета од 2003 година, година кога Белгија го легализирала браќот со ист пол. Паровите уживаат исти права како и паровите од спротивниот пол; тие можат да посвојат, а лезбејките имаат пристап до ин витро оплодување. Браќовите во истополови се 2,5% од сите свадби во Белгија.

Франција е исто така еден позитивен пример за заштита на ЛГБТИ заедницата. Во Франција, заштитата од дискриминација врз основа на сексуална ориентација беше воведена со закон во 1985 година, а хомофобични навреди се казниви со закон од 2004 година. Во 1998 година, Берtrand Деланое е една од првите политички фигури што јавно ја објави својата хомосексуалност 3 години пред неговиот избор за градоначалник на Париз. Парови од ист пол се препознаваат со соживот и усвојување на Пактот за граѓанска солидарност во 1999 година.

Денес, само 8% од Французите веруваат дека хомосексуалноста е „болест која мора да се излечи“ за разлика од 42% во 1975 година.

Бракот на истополовите двојки и посвојувањето од страна на овие парови е усвоен од Францускиот парламент на 23 април 2013 година и објавен во Службениот весник на Француската Република на 17 мај 2013 година. За 5 години, 40.000 геј парови се венчаа¹⁰².

Пакт за граѓанска солидарност - Пактот за граѓанска солидарност (PACS) во Франција е договор помеѓу две возрасни лица, со различен пол или од ист пол, за да се организира нивната кохабитаџија. Тој беше донесен со закон на 15 ноември 1999 година. Овој пакт ги утврдува правата и обврските на страните во однос на материјална поддршка, домување, недвижен имот, даноци и социјални права. Сепак, тоа нема никакво влијание врз правилата за родителство и родителските права, доколку една од страните е веќе родител. Првично, пактот помеѓу страните се склучуваше/регистрираше од страна на судот, но од 28 март 2011 година, истиот може да се регистрира од страна на нотар или суд. Надлежноста за регистрација на ваквиот вид на договор е пренесена од судовите во општините од 1 ноември 2017 година. Така, овој вид на пактови се регистрираат во градските сали или од нотар.

По својата природа, ваквиот пакт има договорна форма на граѓанска заедница помеѓу двајца возрасни за организирање на нивниот заеднички живот. Тоа носи права и одговорности, но не во таа мера како што е случајот со бракот. Од 2013 година, пактот како договор останува достапен за двојките од ист пол и од спротивен пол, откако бракот и посвојувањето деца беа прогласени за легални за истополови парови во мај 2013 година.

Пактот може да се раскине на барање на едната или на барање на двете страни со испраќање декларација до општината каде што биле регистрирани (или до општината каде што судот ги регистрирал пред 1 ноември 2017 година) или до нотарот. Пактот по автоматизам се укинува, во случаите кога еден од партнерите ќе склучи брак или доколку настапи смрт кај еден од двајцата партнери¹⁰³.

Заклучок

Иако земјата и општеството бележат одреден напредок, сепак состојбите треба радикално да се менуваат во насока на создавање на подобра атмосфера за искоренување на дискриминацијата поради полово ориентација поткрепена со почитување на законите. Случаите на напади врз припадници на ЛГБТИ заедницата и нивни седишта и канцеларии кои се случија пред неколку години се уште не се разрешени, ниту виновниците пронајдени. Институциите генерално треба да покажат поголема агилност во заштитата и уапредувањето на правата на ЛГБТИ заедницата по терк на најнапредните европски земји. Како со усвојување на нови легислативи, така и со нивно спроведување во реалниот живот и секојдневието.

102 Официјална страна, <https://www.parisbyemy.com/lgbt-paris/> [пристапено на 24.07.2020]

103 INSEE (Национален институт за статистика и економски студии) <https://www.insee.fr/en/metadonnees/definition/c1281> [пристапено на 24.07.2020]

4 ПРАВО НА БИЗНИС И ЗАШТИТА НА КОНКУРЕНЦИЈА

Критериум на пазарната економија е слободната, ефективна и фер конкуренција. Со заштита на конкуренцијата се штитат правата на потрошувачите, бидејќи едно од основните права на потрошувачите е правото на избор. Државата е одговорна да го исполни ова право преку обезбедување различни избори. Ова може да се постигне само преку слободен пазар и ефикасна конкуренција. Постоене на слободна конкуренција значи постоење на еднакви конкурентски услови за сите учесници на пазарот, постоење и развој на претпријатија преку воведување на нови производи со подобар квалитет и дизајн, задоволувајќи различни вкусови на потрошувачите. Целта на заштитата на конкуренцијата е да се одржи нивото на конкуренција на пазарот. За крајните потрошувачи тоа се рефлектира во ниски цени, широк избор на асортиман на производи и технолошка иновација.

Политиката за заштита на конкуренцијата има за цел да ги спречи разните штетни облици на поврзување и дејствување на стопанските субјекти, со цел да предизвикуваат ограничување и нарушување на конкуренцијата на пазарот. Картелното поврзување и злоупотребата на доминантната положба што ја имаат претпријатијата на пазарот предизвикуваат дисторзии во функционирањето на слободниот пазар, и тоа во неговите најзначајни компоненти (информација, селекција и дистрибуција и право на достапност), со што се предизвикуваат штетни последици на сметка на потрошувачите, кои се манифестираат во вид на повисоки цени, помал избор и понеквалитетни производи и услуги.

Политиката за заштита на конкуренцијата, за остварување на својата најважна задача - заштита на пазарна конкуренција, се бори против трите основни облици на ограничување на конкуренцијата и тоа:

1. хоризонтални и вертикални ограничувања на конкуренцијата преку договори и договорена практика (договор склучен помеѓу претпријатија кои во нормални услови се конкуренти еден со друг, а кој што е склучен за остварување на заедничка корист);
2. фактички ограничувања на конкуренцијата преку пазарна моќ: монополи, олигополи, претпријатија со доминантна позиција на пазарот (Монополот е состојба кога постои еден понудувач или купувач на пазарот);
3. нарушување на пазарната структура преку концентрација на независни претпријатија (може да доведе до создавање или зајакнување на доминантна позиција на пазарот).

Законодавна рамка

Устав - Според член 55 од Уставот на Република Северна Македонија, Републиката ја гарантира слободата на пазарот и претприемништвото, односно обезбедува еднаква правна положба на сите субјекти на пазарот. Во овој систем на пазарна економија секој има право на слобода и има можност да ги оствари своите способности и својот начин на живеење. Оттука, системот на пазарна економија претставува уставна рамка и основен услов за развој на човековата личност односно остварување на човековите права. Основните правила за гаранција и развој на конкурентска пазарна економија,

посебно во случаите на целосна трансформација на секој сектор од економијата кон пазарна економија, најчесто се потпираат на воспоставување на погодни услови за слободен влез на пазарот¹⁰⁴.

Закон за заштита на конкуренцијата - Со Законот¹⁰⁵ се уредуваат забранетите облици на спречување, ограничување или нарушување на конкуренцијата, заштитата на конкуренцијата, како и мерките и постапките во врска со ограничувањата на конкуренцијата. Целта на законот е обезбедување слободна конкуренција на домашниот пазар заради поттикнување на економска ефикасност и благосостојбата на потрошувачите. Законот регулира три основни области каде може да се наруши конкуренцијата: ограничувачки договори, одлуки и договорена практика; злоупотреба на доминантна позиција и контрола на концентрации.

Комисија за заштита на конкуренцијата - Основни надлежности на Комисијата, меѓудругото, се:

- да ја контролира примената на одредбите на Законот за заштита на конкуренцијата и прописите донесени врз основа на истиот;
- да ги следи и анализира состојбите на пазарот до степен потребен за развој на слободна и ефикасна конкуренција и
- да води постапки и донесува одлуки во случаи на забранети договори, злоупотреба на доминантна позиција и контрола на концентрации.

Решенијата на Комисијата за одлучување по прекршок се конечни, а против такво решение може да се поднесе тужба за поведување на управен спор пред надлежен суд. Тужбата за поведување на управен спор се поднесува во рок од осум дена од денот на приемот на решението и истата го одлага извршувањето на решението.

Решенијата на Комисијата за заштита на конкуренцијата донесени во управна постапка се конечни. Против таквите решенија на Комисијата за заштита на конкуренцијата може да се поднесе тужба за поведување на управен спор пред надлежен суд. Тужбата за поведување на управен спор се поднесува во рок од 30 дена од денот на приемот на решението и истата не го одлага извршувањето на решението.

Прекршоци - Со Законот за заштита на конкуренцијата се предвидени и прекршочни одредби, кои се однесуваат на сторени потешки и полесни повреди на законските одредби. Потешки повреди на законските одредби се повреди кои имаат за цел спречување, ограничување или нарушување на конкуренцијата. За потешките повреди на законот предвидена е глоба.

Кривичен законик - Кривичниот законик на Република Северна Македонија исто така ја заштитува конкуренцијата. Меѓудругото, со казнените одредби е предвидено дека одговорно лице во правно лице кое ќе склучи договор или ќе учествува во склучување на договор, одлука или усогласено однесување, забранети со закон, кои имаат за цел спречување, ограничување или нарушување на конкуренцијата, па поради тоа правното лице ќе се здобие со имотна корист од големи размери или ќе предизвика штета од големи размери, ќе се казни со затвор од една до десет години. Одговорното лице во правното лице ќе се ослободи од казна, доколку открило или дало значителен придонес во откривањето на склучениот договор, донесена одлука или усогласено однесување забранети со закон, што имало за последица надлежниот орган за заштита на конкуренцијата во постапка за утврдување на

104 Уставот на Република Северна Македонија (донесен на 17 ноември 1991 година, и објавен во „Службен весник на РСМ“ број 52 од 22.11.1991 година), со Амандманите од I до XXXII, објавени во „Службен весник на РСМ“, и тоа: Амандманите I и II, во број 1 од 10 јануари 1992 година; Амандманот III, во број 31 од 2 јули 1998 година.; Амандманите IV до XVIII, во број 91 од 20 ноември 2001 година; Амандманот XIX, во број 84 од 30 декември 2003 година; Амандманите XX до XXX, во број 107 од 9 декември 2005 година; Амандманот XXXI, во број 3 од 9 јануари 2009 година, и испр. во број 13 од 29 јануари 2009 година; и Амандманот XXXII, во број 49 од 12 април 2011 година.

105 Закон за заштита на конкуренцијата (, Службен весник на РСМ “бр.145/2010, бр.136/11, 41/14, 53/16 и 83/18)

постоење на картел, согласно со правилата за заштита на конкуренцијата да определи ослободување, односно намалување на глобата на правното лице¹⁰⁶.

Практики од ЕУ

Политиката на конкуренција е клучен столб на единствениот пазар на ЕУ - single market. Инвестирање во единствен пазар дава пристап до половина милијарда потрошувачи и повеќе од 20 милиони бизниси наеднаш. Создавањето на еден оригинален единствен пазар не спречува само една компанија – или земја - од стекнување конкурентни предности пред другите со избегнување прописи; тоа исто така значи дека компаниите ширум ЕУ можат да ги продадат своите производи и услуги насекаде низ единствениот пазар.

Политиката на ЕУ за конкуренција има за цел да обезбеди ефикасно функционирање на пазарите, притоа истите да ги заштити од нарушувања на конкуренцијата, без разлика дали нарушувањето потекнува од земјите-членки (преку државна помош), од различни играчи на пазарот (преку еднострани или координирани однесувања), или спојувања чија цел е да ја спречат ефикасната конкуренција. Ваква заштита од нелојална конкуренција се врши преку спроведување правила за конкуренција, во вид на антимонопол / картели, контрола на спојување и контрола на државна помош кога Комисијата ќе утврди дека постојат докази за незаконско однесување и преку директни активности насочени кон обезбедување ефикасно функционирање на пазарите.

106 Член 283 од Кривичниот Законик на Република Северна Македонија („Службен весник на РСМ“ број 80/99, број 4/2002 година, број 43/2003, број 19/2004, број 81/2005, број 60/06, број 73/06, број 7/08, број 139/08, број 114/09, број 51/11, број 135/11, 185/11, број 142/12, број 166/12, број 55/13, број 82/13, број 14/14, број 27/14, број 28/14, број 115/14 и број 132/14)

15 ПРАВО НА ЗАШТИТА НА ПРИВАТНОСТ

Уставот на РСМ, на секој граѓанин му гарантира почитување и заштита на приватноста на неговиот личен и семеен живот, на достоинството и угледот¹⁰⁷, гарантира неповредливоста на домот. Правото на неповредливост на домот може да биде ограничено единствено со судска одлука кога е во прашање откривање или спречување, на кривични дела или заштита на здравјето на луѓето¹⁰⁸.

Правото на заштитата на приватноста е содржано во член 12 од **Универзалната декларација за човекови права**: „Никој нема да биде изложен на произволно вмешување во неговиот приватен и семеен живот, домот или преписката, ниту, пак, на напади врз неговата чест и углед. Секој има право на правна заштита од таквото вмешување или напади “.

Правото на заштита на личните податоци претставува едно од основните човекови слободи и права, гарантирано со Европската конвенција за човекови права од 1951 и Конвенцијата за основни права на Европската Унија, од 2000 година, како и со Уставот на Република Северна Македонија.

Заштитата на приватноста е загарантирана со член 8 од Европската конвенција за човековите права, па така:

1. Секој човек има право на почитување на неговиот приватен и семеен живот, домот и преписката;
2. Јавната власт не смее да се меша во остварувањето на ова право, освен ако тоа мешање е предвидено со закон и ако претставува мерка која е во интерес на државната и јавната безбедност, економската благосостојба на земјата, заштитата на здравјето и моралот или заштитата на правата и слободите на другите во едно демократско општество.

Законодавна рамка

Основен и најзначаен закон за заштита на личните податоци во Република Северна Македонија е Законот за заштита на личните податоци кој е донесен во 2005 година, со кој се уредува заштитата на личните податоци како основни слободи и права на физичките лица, а особено правата на приватност во врска со обработка на лични податоци¹⁰⁹. Главна цел на Законот е заштита на приватноста на поединците при обработката на личните податоци. Законот ги штити граѓаните од нелегалното собирање и обработување на личните податоци и нивна злоупотреба. Важна карактеристика на овој закон е тоа што создава само права за граѓаните, а обврски за државните органи и другите субјекти кои водат збирки на лични податоци. Законската рамка за заштита на личните податоци ја сочинуваат и Европската Конвенција за човекови права и Конвенцијата за заштита на физичките лица која се однесува на автоматската обработка на личните податоци на Советот на Европа бр.108/81 кои Република Северна Македонија ги има ратификувано и кои претставуваат два правни документа за заштита на приватноста на граѓаните и на секоја индивидуа.

Дирекцијата за заштита на личните податоци (ДЗЛП) е надзорен орган во областа на заштитата на личните податоци. Со Дирекцијата раководи директор, кој го избира и разрешува Собранието

107 Член 25 од Уставот на Република Северна Македонија

108 Член 26 од Уставот на Република Северна Македонија

109 Член 1 од Законот за заштита на личните податоци („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 7/2005, 103/2008, 124/2008, 124/2010, 135/2011, 43/2014, 153/2015, 99/2016 и 64/2018)

на Република Македонија, на предлог од Комисијата за прашања на изборите и именувањата на Собранието на Република Македонија, преку јавен оглас, за време од пет години.

Доколку граѓаните сметаат дека им е повредено правото на заштита на личните податоци, истите може да поднесат Барање за утврдување на повреда на правото на заштита на личните податоци. За таа цел потребно е да ги наведат своите лични податоци како и податоците за контролорот кој сметаат дека го повредил нивното право на заштита на лични податоци. Барањата се поднесуваат до Дирекцијата за заштита на личните податоци, каде одлучуваат со носење решение за овие барања. Уште една постапка која може граѓаните да ја поведат е и поднесување на Иницијатива за вршење на инспекциски надзор. Ваква постапка се поднесува во случај доколку се смета дека правото на заштита на личните податоци е повредено на поголема група граѓани. Иницијативата исто така се поднесува до Дирекцијата за заштита на личните податоци.

Она што загрижува е постојните укажувања на многу извештаи дека Законот не функционира целосно или функционира делумно. Имено, тука е Гоидишниот извештај за ефикасноста на правната заштита на човековите права за 2019, изготвен од Здружението на млади правници кој посочува меѓу другото и дека „Во Дирекцијата за заштита на личните податоци повеќе од две и половина години нема заменик директор, а веќе шест месеци поминуваат откако таа е и без директор. Ваквата состојба доведува до тоа Дирекцијата да не може да ја реализира својата програма за работа за 2019 година, ниту пак воопшто да може да донесе програма за 2020 година. Ова особено се однесува и на програмата за спроведување на надзор над законитоста на обработката на личните податоци со што се доведува во прашање и реалната заштита на правото на заштита на личните податоци и сигурноста и тајноста на личните податоци, гарантирани со Уставот на Република Северна Македонија. Како последица на немањето директор и негов заменик, Дирекцијата од 20 мај годинава не може, ниту пак реализирала ниту еден редовен надзор, не издала ниту едно мислење на закон или подзаконски акт со кои се уредува обработката на личните податоци, не издала мислење ниту на интерни акти на контролорите кои вршат обработка на лични податоци, повеќе не спроведува обуки од областа на заштитата на личните податоци. Ваквата состојба доведува и до тоа да проектите на Дирекцијата целосно бидат загрозени и воопшто да не започнат со својата реализација, а со тоа да пропаднат и веќе определените средства за оваа намена“. Дополнително на овој проблем, се идентификува и недонесување на новиот Закон за заштита на личните податоци кој треба да ја рефлектира Општата регулатива за заштита на личните податоци на Еу, а која од 2018 се применува во земјите членки на ЕУ.

Практики од ЕУ:

Повелбата за основните човекови права на Европската Унија донесена на 7 декември 2000 година во Ница претставува збир на основните човечки вредности на Унијата. Нејзината цел е искажана во Преамбулата каде се наведува дека Унијата се заснова на неразделни и општо важечки вредности на човечкото достоинство, слобода, рамноправност и солидарност и истата се потпира на принципите на демократија и правна држава. Човекот го става во центарот на своите интереси и активности со тоа што воведува државјанство на Унијата и оформува простор на слобода, безбедност и правда. Заштитата на приватниот и семејниот живот и заштитата на личните податоци се регулирани со член 7 и 8 „...секој човек има право на почитување на својот приватен и семеен живот, дом и преписка или други видови комуникација“.

Според член 8 од Повелбата, во делот на заштита на податоците од личен карактер, обезбедува: „...секој човек има право на заштита на податоците од личен карактер што се однесуваат на него. Со ваквите податоци мора да се постапува чесно, само за точно одредени цели и врз основа на дозвола на соодветното лице или врз основа на друга легитимна причина опишана во законот. Секој човек има право на пристап кон податоците собрани за него и има право да ги прецизира.“.

Директива 95/46/ЕС на Европскиот Парламент и Советот за заштита на физички лица во врска со обработка на лични податоци и слобода на пренос на таквите податоци е референтен текст кој на европско ниво ја регулира заштитата на личните податоци и ја поставува регулаторната рамка која има

за цел воспоставување на баланс помеѓу високиот степен на заштита на приватноста на индивидуата и слободното движење на тие податоци. За да го постигне тој баланс, Директивата поставува строги ограничувања на собирањето и користењето на собраните лични податоци, а предвидува и секоја земја во ЕУ да формира независно тело задолжено за надзор над обработката на личните податоци. Генерално Директивата се однесува на личните податоци кои се обработуваат автоматски но и на податоци кои се собираат во хартиена форма. Одредбите на Директивата не се однесуваат на обработка на лични податоци од страна на физички лица, лични податоци собрани заради разни активности во домот како и на активности кои се поврзани со јавната безбедност. Директивата јасно ги прецизира принципите на заштита на личните податоци кои треба да се содржани во секој национален закон за заштита на личните податоци.

Ирска, Франција, Португалија и Данска се на врвот во Европската унија кога станува збор за заштита на личните податоци.

Ирска е на врвот на списокот кога станува збор за заштита на приватноста и надзорот поради:

- Активната улога што ја игра Комисијата за заштита на податоците во Ирска во заштитата на приватноста (на пример, 18 тековни истраги во американски технолошки компании, на пример);
- Отпорноста која ја покажуваат како општество кон биометрика на личните карти, и покрај тоа што е регулатива на ЕУ;
- Ирска не е дел од ниту еден договор за споделување податоци, т.е. Договорот од Пром или Шенгенскиот договор;
- Активна улога во укинувањето на Директивата за задржување на податоците на ЕУ заради нејзиното кршење на приватноста и човековите права.

ПРАВОТО НА СЛОБОДА НА ИЗРАЗУВАЊЕ

Законодавна рамка

Универзалната декларација за човекови права¹¹⁰, Меѓународниот пакт за граѓански и политички права¹¹¹ и Европската конвенција за човекови права¹¹² се најзначајните меѓународни документи кои ги гарантираат човековите слободи и права, вклучувајќи го и правото на изразување и слободата на мислење. Слободата на мислење и правото на изразување исто така се гарантирани и со Декларацијата за човекови права на Европската Унија.

Според Уставот, меѓународните конвенции ратификувани од нашата земја се директно применливи, претставуваат дел од домашниот правен поредок и истите не може да се менуваат со закон.

Слободата на изразување, како едно од основните права на граѓаните и механизмите за нејзината заштита се гарантирани со Уставот на Република Северна Македонија. Со Уставот¹¹³ се гарантира слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата. Се гарантира слободата на говорот, јавниот настап, јавното информирање и слободното основање на институции за јавно информирање. Гарантирана е слободата на медиумите, професионалното известување, слободниот пристап кон информациите, слободата на примање и пренесување на информации. Се гарантира правото на одговор во средствата за јавно информирање. Се гарантира правото на исправка во средствата за јавно информирање. Се гарантира правото на заштита на изворот на информацијата во средствата за јавно информирање. Цензурата е забранета.

Согласно Законот за медиуми, се гарантира слободата на истражување, објавување, избор, и пренесување на информации, односно се гарантира изразување и слободата на медиумите. Слободата на медиумите особено опфаќа: слобода на изразување на мислења, независност на медиумите, слобода на прибирање, истражување, објавување, избор и пренесување на информации во насока на информирање на јавноста, плурализам и разновидност на медиумите. Отвореноста и слободата на медиумите треба да гарантира слобода на проток на информации и различни мислења, уверувања, пренесување на разновидни содржини, на медиумите да им се достапни информациите од јавен карактер, а тие да ја почитуваат приватноста и достоинство на соговорниците. Гарантирана е слобода за основање на правни лица за вршење на дејност за јавно информирање, печатење и дистрибуција на печатен медиум и другите медиуми од земјата и странство, производство и емитување на аудио/аудиовизуелни програми. При внатрешната организација се гарантира самостојност на уредникот, новинарот, авторите или креаторите на содржини или програмските соработници и другите лица, а во согласност со правилата на професијата и пропишаните закони¹¹⁴.

110 Универзалната декларација за човекови права, <http://bezomrazno.mk/wp-content/uploads/2013/10/Univerzalna-deklaracija-za-pravata-na-covekot.pdf> [пристапено на 29.05.2020]

111 Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, <http://bezomrazno.mk/wp-content/uploads/2013/10/Megjunaroden-pakt-za-gragjanski-i-politicki-prava.pdf> [пристапено на 29.05.2020]

112 Европската конвенција за човекови права, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 29.05.2020]

113 Член 16 од Уставот на Република Северна Македонија

114 Член 3 од Законот за медиуми (Службен весник на РСМ бр.184/13, 13/14)

Законот за радиодифузна дејност, покрај тоа што го регулира делот за основање и работа на медиумите, тој ја обезбедува и слободата на изразување, правото на исправка и одговор, пристапот до информации и заштита на изворот на информациите.

Еден од најзначајните закони за слободата на изразување е и **Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета** со кој се декриминализира одговорноста за таканаречена клевета за јавни лица. Иако се уште постои во изолирани случаи, во минатото имаше безброј случаи во кои политичари, бизнисмени и партиски функционери подигаа тужби против новинари и медиуми поради наводна повреда на честа и угледот. Законот ја гарантира слободата на изразување и информирање како една од битните основи на демократското општество. Ограничувањата на слободата на изразување и информирање законски се уредуваат со определување на стриктни услови за граѓанска одговорност за навреда и клевета, во согласност со Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи (член 10) и практиката на Европскиот суд за човекови права¹¹⁵.

Медиумите, новинарите и медиумските работници имаат здруженија во кои се регулира налинот на професионално известување преку новинарски кодекс и слични пишани и напишани прописи во професијата. Постои и Суд на честа и Совет за етика во кои се дискутира по одредени оплаки, дали новинарот или медиумот тенденциозно застанал на една страна повредувајќи ги правата на другата страна, особено правото да се слушнеи другата страна, *audiatur et altera pars*, што претставува неопходност без која не се може во новинарското работење.

Заштитата на слободата на изразување граѓаните може да ја остварат пред Уставниот суд, пред редовните судови и по вонсудски пат.

Уставен суд – Доколку граѓаните сметаат дека со поединечен акт или дејство им е повредено одредено право или слобода, тука мислејќи и на правото на мисла и изразување, постапка можат да отворат со поднесување на барање за заштита на слободите и правата до Уставниот суд. Во својата одлука Уставниот суд ќе го определи начинот на кој ќе се отстранат последиците од примената на поединечниот акт или дејство со кои правото на мисла и изразување биле повредени.

Судска заштита - Уставот го гарантира правото на судска заштита. Секој граѓанин што смета дека му е повредено правото на мисла и изразување може да покрене постапка пред домашните судови, и тоа: граѓанска, кривична, прекршочна постапка или управен спор. Правото на жалба против првостепените судски одлуки е загарантирано.

Вонсудска заштита - Заштитата на слободите и правата, а тука и на слободата на изразување е гарантирана и се остварува и преку вонсудски механизми.

Анкетната комисија за заштита на слободите и правата на граѓаните - Оваа Комисија е формирана како постојано работно тело во рамки на Собранието. Надлежна е за разгледување на прашања и мислења во врска со имплементирање на прописите и дава предлози за донесување правни акти за заштита на слободите и правата на граѓанините. За својата работа донесува заклучоци.

Народниот правобранител - Народниот правобранител е независен орган кој ги штити уставните и законските права на граѓаните, кога истите им се повредени од органите на државната управа и од други органи што имаат јавни овластувања. Доколку Народниот правобранител утврди повреда на правата, меѓудоготото, може да донесе препорака или мислење за отстранување на повредата, како и да покрене иницијатива за поведување дисциплинска постапка.

Комисијата за пристап до информации од јавен карактер - Комисијата за пристап до информации од јавен карактер одлучува по жалби на граѓаните против конкретно решение со кое имателот на информацијата го одбил барањето за пристап до информациите на барателите на информации.

Во последниот извештај на Европската комисија за напредокот на Северна Македонија се истакнува меѓудругото дека е постигнат напредок во однос на слободата на изразување, посебно во делот слобода на медиумите „...климата за слободата на медиумите и слободата на изразување е подобрена. Продолжуваат отворената политичка дебата и критичкото известување на медиумите. Потребни се понатамошни напори за саморегулирање за подобрување на професионалните стандарди и квалитетот на новинарството...“.

Слобода на медиумите во РСМ

Република Северна Македонија за една година се искачи три места погоре на Светската листа на слобода на медиумите за 2020 година, што ја изготвува невладината организација Репортери без граници со седиште во Париз. Од 95-то, земјава сега е рангирана на 92-то место со средна оценка од 31,28 поени. Сепак, како земја кандидатка за членство во ЕУ, се смета дека ЕУ во текот на преговорите ќе настојува на суштествени медиумски реформи во Република Северна Македонија. Иако, за разлика од претходната година се забележува незначителен скок од три места на ранг листата по слобода на медиумите, сепак се смета дека новинарите и другите медиумски работници не ја достигнале слободата која се чини неопходна за отворено, независно и транспарентно пласирање на информации во медиумскиот простор. Во оценката за слободата на печатот за земјата се наведува и дека високи претставници на власта често пати упатуваат закани и навреди насочени кон новинарите. Организацијата „Репортери без граници“ во својот најнов извештај оценува и дека културата на неказнивост е цврсто вкоренета и е се уште пречка за безбедност на новинарите. Од една страна, позитивна точка е фактот што бројот на физички напади врз новинарите е намален, но, од друга страна, во самиот извештај се евидентира зголемена пракса на сајбер-мобинг и вербално злоставување. „Репортери без граници“ потенцира дека актуелната влада значајно ги намалила рекламите во медиумите, кои едновремено претставуваа моќен инструмент на властите со цел да се има контрола врз медиумите и за злоупотреба на државните средства. Сепак, се наведува дека тоа што на општините и натаму им е овозможено да се рекламираат во локалните медиуми и натаму претставува инструмент за притисок врз медиумите. Во извештајот се оценети како позитивни подобрувањата во сферата на саморегулацијата и работните стандарди на новинарите, како Регистерот на професионални онлајн-медиуми и Повелбата за условите за работа на новинарите и нацртот на договор за фер вработување на новинари и медиумски работници во дигиталните медиуми.

Ранг-листата за слободата на медиумите е направена врз основа на прашалник за различни аспекти од новинарската работа, како и врз основа на бројот на физички напади и насилнички акти врз медиумските работници, и затворски казни изречени против нив во 2019 година. Северна Македонија, на листата на која има 180 држави, во споредба со земјите во регионот е зад Босна и Херцеговина (58 место), Грција (65 место) и Албанија (84 место), а е подобро пласирана од Србија (93 место), Црна Гора (105 место) и Бугарија (111 место). Прва на листата е Норвешка, а по неа се Финска, Данска, Шведска и Холандија. Последни се, на 177 место, Кина, Еритреја и Туркменистан¹¹⁶.

Самостојниот синдикат на новинари и медиумски работници (ССНМ) постојано потсетува дека работничките права на новинарите и медиумските работници се под постојана закана, тие се соочуваат со правна, социјална и економска несигурност, несигурност на работното место, а прекаријатот е сериозно распространет особено во дигиталните медиуми.

Според неодамна спроведена анкета од страна на ССНМ врз репрезентативен примерок од 150 испитаници од новинарската фела, добиени се следните заклучоци, кои впрочем ја отсликуваат вистинската состојба на новинарите и медиумските работници во земјава:

- 35% од медиумските работници имаат од 15 до 20 илјади денари плата, што е далеку под просечната
- 67% не се задоволни од платата или хонорарот
- 63% одговориле дека никогаш не користеле боледување
- 23% не се здравствено и социјално осигурани

116 Невладината организација Репортери без граници. Повеќе на линк: <https://rsf.org/en/north-macedonia> [пристапено на 14.07.2020]

- 62% одговориле дека постои социјален јаз во редакцијата
- 19% одговориле дека менаџментот не дозволува синдикално организирање
- 21% не го познаваат Законот за работни односи

Ниските примања, како и непочитувањето во целост на Законот на работните односи од страна на работодавачите се најчестите проблеми со кои со години се соочува медиумската фела.

Според Државниот завод за статистика за месец април 2020 година просечната плата изнесувала 25.830 денари. Според ова, најголемиот дел од новинарите имаат месечни примања далеку под просечната плата во земјава. Според последниот извештај на „Репортери без граници“ од 180 земји, Македонија е рангирана на 93-то место, што само по себе зборува за атмосферата во која работат медиумските работници.

Најголемиот дел од новинарите и медиумските работници земаат од 15.000 до 25.000 денари плата. Ова го покажува анкетата на Самостојниот синдикат на новинарите и медиумските работници (ССНМ), спроведена на 150 испитаници, на кои им беа поставени прашања во врска со работничките права и состојби во новинарските редакции во земјава¹¹⁷.

Практики од ЕУ

Правото на слобода на изразување, вклучува слобода на мислење, примање и размена на информации и идеи без мешање на јавната власт и без оглед на границите. Ова право е загарантирано во член 11 од ЕУ Повелбата за основни права. Оваа право исто така значи дека ќе се почитува слободата и плурализмот на медиумите.

Кога станува збор за слобода на медиумите, според индексот на Новинари без граници, највисоко рангирани се Норвешка, Финска, Данска и Шведска. На 10 место рангирана е Португалија каде слободата на медиуми е рангирана со индекс 11,83 за 2020. Македонија на оваа листа се наоѓа на 92 место во светот. Најслабо рангирана држава членка на ЕУ е Бугарија, на 111 место.

Во Данска најголемиот број медиуми се во сопствеништво на фондации и здруженија. Од тука, во Данска не постојат проблеми со политички поврзани бизнис сопственици кои би имале контрола над централните медиуми и ќе можат директно или индиректно да имаат политичко влијание. Таков е случајот со една од поголемите медиумски куќи во Данска, ЈП/Политикен хус која ги издава весниците Politiken, Ekstra Bladet и Jyllands-Posten. Тие потенцираат дека улогата на фондацијата како сопственик на медиум има за цел да обезбеди име, максимална независност, а со тоа да се избегне зависноста на медиумот од државата, индивидуалните сопственици или бизниси. Од друга страна, во пракса уредникот ужива посебна заштита. Тој не треба да дава извештаи дури ни на Бордот зошто одлучил одредени работи да бидат објавени. Теоретски тие можат да бидат отпуштени поради некоја сторија, меѓутоа во пракса ваков случај не е забележан. Самата фондација зема 5% од профитот на медиумот а со цел да обезбеди резерва, останатите 95% се во сопствеништво на медиумот.

117 Самостоен синдикат на новинари и медиумски работници. Повеќе на линк: <https://ssnm.org.mk/komentari/%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b8%d0%bd%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%b8-%d0%bc%d0%b5%d0%b4%d0%b8%d1%83%d0%bc%d1%81%d0%ba%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d1%80%d0%b0%d0%b1%d0%be%d1%82%d0%bd%d0%b8%d1%86%d0%b8-%d1%81-2> 1. [пристапено на 14.07.2020]

Заклучок

И покрај бројните медиуми, на медиумската сфера во земјата и недостасува вистинска конкуренција, професионализам, самостојна уредувачка политика и професионални и модерни услови за работа. Сопствениците на медиумите водени од сопствените бизнис интереси и нивната партиска афилијација наметнуваат начин на работење и мешање во уредувачката политика, на што ретко кој главен уредник може да се спротивстави и да застане во одбрана на слободното информирање. Иако благодарение на професионалните организации како Здружението на новинари и Синдикатот на новинарите и медиумските работници овие состојби се значително подоброени за разлика од минатите десетина години, сепак новинарството во земјата останува на ниски гранки, а новинарите се изложени на притисоци и закани. Ниските плати во новинарството придонесоа голем број новинари со искуство да преминат на други работни места други области, а новинарството да стане неатрактивна и слабо платена професија. За жал, големата одговорност што ја имаат медиумите не соодветствува со ниските плати и изложеноста на притисоци. Но и покрај овие состојби новинарите и понатаму се речиси единствените што се борат со неправилностите во општеството и државата, откриваат афери и скандали и вршат притисок врз институциите да си ја вршат работата.

Не само во споредба со европските земји, туку и во споредба со соседните земји, македонските медиуми заостануваат не само во опременост и во професионални стандарди, туку и новинарските плати се меѓу најниските. Позитивен тренд е што постои се почеста соработка со професионалните здруженија и колеги од европските земји, кои помагаат не само во подигање на стандардите и критериумите во новинарството, туку и во кревање на гласот против лошите политики во медиумската сфера и обидите за вршење притисок врз новинари и медиуми.

ПРАВА НА ЛИЦАТА КОИ СЕ ЗАВИСНИЦИ

На сите граѓани на Република Северна Македонија им се обезбедува остварување на правата, утврдените потреби и интереси во превенција и лекување на зависност од дроги. Лекувањето треба да биде достапно за сите без дискриминација. Никој не смее да биде дискриминиран заради моментална или мината историја на употреба на дроги или зависност од дроги. Недискриминацијата значи дека сите лица зависни од дроги што сакаат да се лекуваат треба да имаат пристап до третманот за лекување на зависност од дрога, без разлика на нивниот пол, раса, боја на кожата, јазик, вера, политичко или кое и да е друго мислење, национално или социјално потекло, припадност на национално малцинство, материјална положба, потекло по раѓање, сексуална ориентација или кој и да е друг статус.

На пациентот треба да му се овозможи соодветна грижа, лекување и рехабилитација, според неговите поединечни потреби и способности согласно достапните методи и можности на медицината, а во согласност со прописите за здравствена заштита и здравствено осигурување. Исто така, психосоцијалната поддршка за лицата на третман на зависноста е многу значаен дел во процесот на лекување. Лекувањето треба да вклучува стручни лица од повеќе сфери, а освен медицински лица од повеќе области (психијатар, психолог...), треба да вклучува и социјален работник, а за лекувањето да се прави индивидуален план кој се однесува на конкретно лице и кој најмногу одговара на неговите потреби, се во насока на успешно лекување и постигнување најдобри резултати по однос на исходот на лекувањето.

Пациентот има право на услови што обезбедуваат приватност при медицинските интервенции, а особено при укажување на личната нега. Медицинската интервенција треба да се применува само во присуство на оние лица што се неопходни за извршување на интервенцијата. Ова право се повредува доколку лицата примаат метадон пред шалтер или на секое друго место во кое можат да се најдат и трети лица.

Механизам / постапка за практикување на оваа право - Доколку некое лице смета дека одредено право му е повредено или ограничено во некоја од јавните болнички здравствени установи (болница, клиника, завод), потребно е да побара во рамките на таа болница/клиника советник за заштита на правата на пациентите. Советникот може да даде правен совет или да му помогне на лицето да поднесе усна/писмена поплака. Доколку во болницата/клиниката нема советник, или пак повредата се случила во неболничка здравствена установа (здравствен дом, здравствена станица), поплаката може да биде поднесена директно до директорот на таа установа. Директорот на установата, откако ќе ги испита наводите во поплаката, должен е да го извести подносителот за преземените мерки во рок од 15 дена. Доколку лицето смета дека директорот не ги презел потребните мерки, може да поднесе претставка до Министерството за здравство, кое е должно во рок од 15 дена да ги испита наводите во претставката и да достави известување за преземените мерки. Истовремено може да биде поднесено барање за спроведување на инспекциски надзор и до Државниот санитарен и здравствен инспекторат, кој по спроведување на надзорот има овластување да ѝ нареди на здравствената установа и на здравствениот работник да преземат соодветни мерки и активности во зависност од видот на повредата на правото¹¹⁸. Овие механизми треба ефикасно да функционираат во насока на заштита на правата на

118 Заштита на правата на пациентите, со фокус на лицата корисници на дроги, повеќе на линк: <http://coalition.org.mk/wp-content/uploads/2015/10/Zashtita-na-prava-na-patsienti-so-fokus-na-litsata-korisnitsi-na-drogi.pdf> [пристапено на 09.06.2020]

пациентите, секогаш кога истите се повредени. Особено на лицата зависници од дроги на кои им е потребно лекување, меѓудругото и со метадонска терапија, треба да им се обезбедат инфраструктурни и технички можности каде би можеле да се лекуваат, како и обезбедување на загарантирана заштита на сите нивни права, со доволно обезбеден стручен медицински кадар на располагање кој ќе ги следи новите текови и истражувања во медицината во насока на успешно лекување на зависностите. Ова не е само институционален, туку и локален проблем, и потребно е креирање на ефикасни јавни политики кои ќе ја опфатат оваа категорија на лица, кои секако претставуваат важен дел од општеството и не смеат да бидат невидливи за истото.

Во Република Северна Македонија “лекувањето” на лица што употребуваат дроги со супституциона терапија со метадон се спроведува низ целата земја преку службите за превенција и третман од злоупотреба на дроги и тоа во: Тетово, Охрид, Битола, Гевгелија, Струмица, Кавадарци, Куманово, Штип и Велес. На ниво на град Скопје лицата зависни од дроги се лекуваат со метадонска терапија во Центарот за превенција и лекување на злоупотреба на дроги и други психоактивни супстанции во Кисела вода – Скопје (кој претставува одделение на Психијатриската болница Скопје) и Службата сместена во кругот на поранешниот Клинички центар Скопје, а во надлежност на Центарот за превенција и лекување на злоупотреба на дроги и други психоактивни супстанции во Кисела Вода – Скопје. Лекувањето со метадон се спроведува врз основа на упатство за начинот на вршење на здравствената дејност која се однесува на примена на метадонот при третманот на опиоидна зависност. Третманот со метадон во јавните здравствени установи е бесплатен. Ефикасност од метадонската терапија нема. Само десет отсто од пациентите можат да се “излекуваат”, а од 90 до 96 отсто остануваат до крајот на животот на метадон.

Еден од основните предуслови за успешност на лекувањето на зависноста во специјализирани установи, какви што се замислени во Македонија, е овозможување на интеграција на фармаколошкиот третман со медицинска, психосоцијална и останата поддршка со цел рехабилитација и ресоцијализација на луѓето на третман. Но ова е далеку од реалноста во нашата држава. Центрите за лекување се сведени на шалтери за дистрибуција на супституциска терапија, а медицинската/психијатриската и психосоцијалната поддршка како воопшто и да не постојат. Ваквата состојба произлегува од тоа што ниту еден од Центрите не е екипиран со доволен број на кадар со соодветна стручна подготовка за да овозможи квалитетно и сеопфатно лекување базирано на докази за големиот број на пациенти. На пример, во Центарот во Кисела Вода, пациентите препознаваат само четворица психијатри, двајца социјални работници, двајца психолози⁷ и останат персонал со средна стручна спрема, што не е ни од блиску доволно за соодветно лекување на околу 530 пациенти⁸ кои подигаат терапија најмалку еднаш неделно. Во голем дел од Центрите во другите градови не ни има психијатри кои би го следеле лекувањето. Во Центарот во Штип на пример, има вработено само две медицински сестри кои делат терапија, а повремено доаѓаат лекари специјалисти во други области (ортопедија, гинекологија и сл.) од кои се очекува да ги следат пациентите и да ја адаптираат тераписката доза, иако е тоа надвор од нивната стручна подготовка¹¹⁹.

119 Квалитетот на програмите за лекување на зависности во Македонија, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје, 2019 година. Повеќе на линк: <https://hops.org.mk/wp-content/uploads/2019/06/KVALITETOT-NA-PROGRAMITE-ZA-LEKUVANE-NA-ZAVISNOSTI-VO-MAKEDONIJA-1.pdf> [пристапено на 01.06.2020 година]

8 ПРАВО НА ОСУДЕНИТЕ ЛИЦА

Европската Унија, со години наназад во извештаите кои ги изготвува, децидно забележува дека ситуацијата во казнено-поправните и воспитно-поправните установи мора да се подобри. Во извештајот од 2019 година се наведува дека ставањето вон употреба на најзапуштените објекти со цел справување со нехуманите услови забележани од Комитетот за спречување на тортура во одредени објекти за притвор¹²⁰ е крајно потребно. Потенцираат дека треба итно да се решат лошите услови во полициските станици, институциите за социјална заштита и психијатриските установи. И покрај зголемувањето на бројот на вработени, националниот механизам за спречување на тортура и понатаму е попречен поради недоволните ресурси. Од страна на Европската Комисија нотираат дека казнено-поправниот сектор останува недоволно финансиран, со дефицит на вработени лица и премногу се потпира на донаторска помош. Здравствената заштита во затворите останува недоволна, а преносот во Министерството за здравство сè уште не е финализиран. Со ослободувањето на 795 лица врз основа на Законот за амнестија од декември 2017 година се намали пренатрупаноста во затворите, но тоа не е одржливо решение, бидејќи пробацискиот систем сè уште е во рана фаза на развој.¹²¹

Во извештајот изработен врз основа на посетата на КПТ на Македонија во декември 2016 година, се наведува дека затворските услови забележани во неколку крила во Идризово може да се сметаат за нехумани.

Наодите од посетата во декември 2016 година покажуваат дека е постигнат мал напредок во справувањето со проблемите во казнено-поправниот систем. Покрај тоа, здравствената заштита што се обезбедува во затворот во Идризово е сосема несоодветна и ги става под ризик животите на затворениците. Пристапот до здравствена заштита на осудените и притворените лица речиси и да не постои. Недоволниот медицински персонал, недостатокот на медицинска опрема и лекови, неовозможување на стоматолошки услуги се само дел од проблемите во затворите на целата територија на Република Северна Македонија.

Во извештајот, исто така, се опишува дека е забележано и големо присуство на корупција во затворскиот систем. КПТ утврди дека во „Идризово“ за секој аспект на затворот може „да се плати“, како за сместување во соодветна ќелија или дозвола за отсуство, пристап до лекови, мобилен телефон или употреба на дрога.

Во извештајот се тврди дека постојан проблем се: малтретирањето затвореници, насилството меѓу затворениците, корупцијата и недостатокот на активности за затворениците, кои во затворот „Идризово“ се суштински поврзани со недостигот на вработени и недостаток на обука и поддршка на затворскиот персонал.

Во однос на истражното одделение на затворот „Скопје“, КПТ пишува дека обвинетите се ограничени во своите ќелии 23 часа на ден, а притворот може да потрае до две години, без да имаат никаква друга активност освен читање, играње карти или слушање радио. Ова го доведува во прашање концептот на ресоцијализација на осудените лица, но укажува и на крајно непочитување и директна повреда на основните права на осудените лица.

120 Извештај на Европската Унија за Република С. Македонија за 2019 година, <http://www.sep.gov.mk/data/file/Dokumenti/Izveshtaj%202019-F.pdf> [пристапено 25.06.2020г]

121 ibid

Законодавна рамка

Устав - Во член 9 од Уставот на Република Северна Македонија, граѓаните се еднакви во слободите и правата независно од полот, расата, бојата на кожата, националното и социјалното потекло, политичкото и верското уверување; имотната и општествената положба. Граѓаните пред Уставот и законите се еднакви. Животот на човекот е неприкосновен. Во Република Северна Македонија не може да се изрече смртна казна по ниту еден основ. Физичкиот и моралниот интегритет на човекот се неприкосновени. Се забранува секој облик на мачење, нечовечко или понижувачко однесување и казнување. Се забранува присилна работа.

Националниот превентивен механизам (НПМ) согласно Факултативниот протокол кон Конвенцијата против тортура и друг вид на сурово, нечовечно или понижувачко постапување или казнување е национално тело кое редовно го испитува постапувањето кон лицата лишени од слобода со цел зајакнување, ако е потребно, на нивната заштита од тортура и од друг вид на сурово, нечовечно или понижувачко постапување или казнување, дава препораки на релевантните органи со цел подобрување на постапувањето и на условите на лицата лишени од слобода и спречување на тортура и друг вид сурово, нечовечно или понижувачко постапување или казнување, земајќи ги предвид релевантните норми на Обединетите нации, поднесува предлози и согледувања во врска со постоечкото или со нацрт- законодавството.

Со Законот за ратификација на Факултативниот протокол, Република Северна Македонија даде изјава дека Народниот правобранител е назначен да дејствува како Национален превентивен механизам, а во соработка и со претходна согласност на Народниот правобранител и невладини организации и организации кои имаат статус на хуманитарни организации во Република Северна Македонија можат да преземат некои од надлежностите на Националниот превентивен механизам. По донесувањето на Законот за ратификација на Факултативниот протокол од страна на Република Северна Македонија, со кој Народниот правобранител се назначи за национално тело за превенција од тортура, беа преземени неопходните чекори за негово воспоставување. Следејќи ги препораките на Поткомитетот за превенција од тортура при Обединетите нации, во рамки на Народниот правобранител е формирано посебно одделение - Национален превентивен механизам (НПМ), чија основна задача е превенција на тортура и друг вид на сурово, нечовечно и понижувачко постапување или казнување.

Управата за извршување на санкциите работи во состав на Министерството за правда и има својство на правно лице. Таа врши директен и индиректен надзор врз работата на казнено-поправните и воспитно-поправните установи. Ја следи и проучува примената на прописите за извршување на санкциите и мерката притвор, непосредно презема мерки или предлага мерки за подобрување на условите во кои се извршуваат санкциите и мерката притвор, дава стручна помош за извршување на санкциите, собира и обработува статистички податоци и врши други работи предвидени со овој закон или други прописи. Управата обезбедува и организира почетна и континуирана обука и усовршување на вработените во Управата, како и на вработените лица во установите. Покрај тоа, остварува соработка со установи, здруженија и организации кои се занимаваат со проблемите на извршувањето на санкциите и мерката притвор и соработува со други државни органи, научни и други установи и здруженија заради подобрување на условите за извршување на санкциите и помош по отпуштањето на осудените лица. Според Законот, Управата за состојбата и работењето на казненопоправните установи и воспитно-поправните установи поднесува годишен извештај до Владата на Република Северна Македонија заради информирање и го објавува на својата веб страна.

Закон за извршување на санкциите - Основен правен акт со кој се регулира извршувањето на санкциите изречени за казниви дела во Република Северна Македонија е Законот за извршување на санкции. Според законот, за казниви дела се сметаат кривичните дела и прекршоците.

Спрема лицето кон кое е насочена санкцијата изрично со закон е забранета дискриминација врз основа на раса, боја на кожа, потекло, национална или етничка припадност, пол, род, сексуална ориентација, родов идентитет, припадност на маргинализирана група, јазик, државјанство, социјално потекло,

образование, религија или верско уверување, политичко уверување, друго уверување, попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба, лично својство и општествен статус или која било друга основа.

Кон лицата сместени во казнено-поправните и воспитно-поправните домови се постапува човечно, со почитување на човековата личност и достоинство, зачувување на нивното телесно и душевно здравје, водејќи притоа сметка за остварување на целите на одделни санкции и мерки.

Работите на извршувањето на санкциите се во надлежност на Управата за извршување на санкциите, а државата ги обезбедува средствата потребни за извршувањето на санкциите. Работата над казнено-поправните установи во државата ја следи Управата за извршување на санкции, која е во состав на Министерството за правда. Управата е должна да ја следи и проучува примената на прописите за извршување на санкциите и мерката притвор, непосредно презема мерки или предлага мерки за подобрување на условите во кои се извршуваат санкциите и мерката притвор, дава стручна помош за извршување на санкциите, собира и обработува статистички податоци и врши други работи предвидени со овој закон или други прописи.

Процесот на ресоцијализација има клучна улога во казнено-поправните домови, па оттука и целите на извршувањето на казната затвор се во насока на оспособување на осудените лица да се вклучат во општеството со најдобри изгледи за самостоен живот.

Казнено-поправните установи во зависност од степенот на обезбедувањето, степенот на ограничувањето на слободата на движење и видовите на третман што се применуваат спрема осудените лица, можат да бидат установи од затворен, полуотворен и отворен вид.

Секое осудено лице, согласно законот, ги има следните права:

- право на сместување – просториите во кои се сместени осудените лица мора да ги исполнуваат минималните хигиенски услови, да имаат доволна дневна светлина, проветрување, не смее да има влага, и мора за секое лице просечно да се обезбеди се обезбеди најмалку 9 м³/4 m² простор. На секое осудено лица мора да му се обезбеди кревет, столче и ормар;
- право на облека и постелнина – Осудените лица можат да користат своја облека, обувки и постелнина, но доколку немаат, установата е должна да им ги обезбеди;
- право на лична хигиена - Установата е должна да обезбеди услови и прибор неопходни за одржување на хигиената и зачувување на здравјето на осудените лица;
- право на исхрана - На осудените лица им се обезбедува исхрана која дневно мора да има најмалку 12.500 џули по лице. Храната се дава во три оброци дневно, во вообичаени термини за тоа и пристојно сервирана;
- право на третман – Осудените лица имаат право на учество во редовни (општи) и/или специфични програми, мерки и активности како што се работа, образование, слободни активности, спорт и рекреација на осудените лица, медицинско психолошки третман;
- право на одмор - Осудените лица имаат право на осумчасовен непрекинат одмор во текот на денот и на еден ден одмор во неделата. Исто така, имаат право на престој најмалку два часа дневно, надвор од затворените простории на установата;
- право на пензиско осигурување - Им се признава во пензиски стаж времето што непрекинато ќе го поминат на работа со полно работно време според општите прописи, доколку од надоместокот за работа ги плаќаат определените придонеси;
- право на здравствена заштита - Им се гарантира правото на здравствена заштита и им се обезбедува потребната медицинска помош и болничко лекување според прописите од областа на здравствената заштита и здравственото осигурување;
- право на информирање - Треба да им бидат достапни законите и подзаконските акти кои се однесуваат на начинот на издржување на казната затвор;
- право на задоволување на верски потреби – Им се дозволува да ги задоволуваат своите верски чувства и потреби согласно со условите и можностите на установата;

- право на контактирање со надворешниот свет (допишување, телефонирање, посети) Осуденото лице има право да се допишува, да телефонира, да прима посети два пати во месецот од најблиските;
- право на примање на пратки - Осудените лица имаат право да примаат пратки, од страна на членови од потесното семејство;
- право на склучување на брак - За време на издржувањето на казната осуденото лице може да склучи брак;
- право на правна помош - Установата дава информации и правна помош на осудените лица во однос на користењето на правните средства и преземањето на дејствијата заради заштита на нивните права. Осудените лица имаат право на усна поплака до директорот на установата или лице овластено од него за повредено право или сторена друга неправилност.

Практики

Затворите во Норвешка често се сметаат за „модел“, најмногу затоа што тие го отсликуваат норвешкиот пристап за казнување со благосостојба. Казнено-поправниот систем е организиран од таканаречениот модел: затворениците ја губат својата слобода на движење, но сепак се дел од норвешката држава за социјална помош. Норвешката поправна служба, под Министерството за правда и јавна безбедност, е надлежна за извршување на казната, но службата за социјална заштита (како образование, здравствена заштита, услуги за социјална заштита и сл.) е под надлежност на истите надлежни органи како за оние надвор.

Во истражувачка сторија изработена од Би-Би-Си¹²², се доловува моделот на затворската рехабилитација на затворениците во Норвешка. Пред околу дваесет и пет години норвешката Служба за извршување санкции спровела низа реформи, за наместо „одмазда“ да стави акцент на рехабилитацијата и ресоцијализацијата на затворениците. Затворениците кои претходно поголемиот дел од денот го поминуваа заклучени во ќелиите, денес имаат можност да се обучуваат и образуваат, а улогата на чуварите е променета од корен.

Во времето на стариот систем стапката на повратници во криминалот по отслужувањето на затворската казна изнесувала 60-70 отсто, две години по воведувањето на реформите опадна на само 20%, а по пет години на 25%.

Затворениците денес во Норвешка вежбаат јога која ги смирува. Трошоците за сместување по затвореник изнесуваат околу 100.000 евра годишно, додека на пример во Англија и Велс изнесуваат 45-55 илјади евра.

Затворите се организирани на основа на таканаречен принцип на „динамичка безбедност“ што подразбира дека чуварите и затворениците заедно функционираат: заедно јадат, играат одбојка, се одмораат, што на чуварите им овозможува да разговараат со нив и да ги мотивираат. Затворските ќелии се дизајнирани така да го сведуваат на минимум чувството на затворениците дека се зад решетки, за да се ублажи нивниот психолошки стрес, а архитектурата е ускладена со околината. Секој затвореник има право на своја ќелија, со тоалет, туш кабина, фрижидер, маса, ТВ и поглед на шума, како и чајна кујна.

Обука за затворски службеник во Норвешка трае 2-3 години, а започнува уште од првиот ден по пристигнувањето во затворот. Студентите учат право, етика, криминологија, англиски јазик, реинтеграција и социјална работа. Потоа одат една година на пракса, па се враќаат во училиштето да ги полагаат завршните испити.

122 How Norway turns criminals into good neighbours, <https://www.bbc.com/news/stories-48885846> [пристапено на 24.06.2020 г.]

Заклучок

Покрај добра стратегија и политики на национално ниво, потребни се и големи финансиски средства кои државата ќе мора да ги обезбеди за да се подобрат условите кои во моментот постојат во казнено-поправните и воспитно-поправните установи ширум земјава. Волјата на државата, целосна примена на законската регулатива и висината на финансиските средства се клучни во надминување на моменталните проблеми и недостатоци во затворите. Во рамките на еден затвор може да се види се: од крајно руинирани објекти, па се до современи ќелии кои ги задоволуваат меѓународните стандарди. Ваквите нееднакви услови се плодна почва за “борба” на осудените лица за пристап до подобра ќелија. Со подобрување на сите услови во затворите, очекувано ќе се намалува корупцијата во истите. Од друга страна, со креирање на добри политики и програми, осудените лица ќе можат да се ресоцијализираат, со што би се намалил бројот на повратници во затворите, но би се намалило и насилството помеѓу самите затвореници, кое е честа појава во моментов. Потребно е едуцирање на затворскиот персонал, за да може истиот соодветно да се справи со сите предизвици во затворите.

ПРАВО НА ГЛАС (АКТИВНО И ПАСИВНО)

Законска рамка

Избирачкото право е еден од основните предуслови за владеење на правото и практикување на демократијата во една модерна држава. Имено, почитувањето на слободното избирачко право овозможува легитимитет и легалитет на владата, а изборите, воопшто, го отсликуваат актуелното ниво на демократијата што е постигнато во одредено општество. Во оваа смисла, многу е важно да се обезбеди ефективна заштита на изборниот систем, како збир на принципи и процедури со кои треба да се обезбедат слободни, непосредни, тајни и демократски избори, како темелна вредност на уставниот поредок дефинирана во член 8 од Уставот на РСМ. Гарантирањето на активното и на пасивното избирачко право, односно еднакво, општо и непосредно избирачко право, како и правото на секој граѓанин да учествува во вршењето на јавна функција, е клучно за воспоставување и одржување на темелите на ефективна демократија, управувана со почитување на принципот на владеење на правото. Согласно член 22 и 23 од Уставот на Република Северна Македонија, секој граѓанин со наполнети 18 години живот стекнува избирачко право. Избирачкото право е еднакво, општо и непосредно и се остварува на слободни избори со тајно гласање. Тајноста на гласањето значи дека никој не може на никаков начин да дознае како граѓанинот го остварил своето право. Ваквата тајност се остварува преку гласање позади параванот и со соодветно виткање на гласачкото ливче заради зачувување на оваа тајност. За повреда на тајноста на гласањето е предвидена и казна затвор, што значи дека ова е кривично дело и сериозно се санкционира. Оние кои што ги познаваат избирачките процеси, знаат дека кога ќе отидат зад параван ја имаат комплетната слобода да си го остварат својот избор, без притоа некој да дознае.

Идентитетот на лицето со право на глас обично ќе се утврди со неговото или нејзиното име и презиме и датумот на раѓање. Покрај ова, се користат и други податоци за да се утврди идентитетот на лицето, како што се татковото или мајчиното име и местото на раѓање како и споредување на единствен матичен број.

Активно избирачко право - право да избира има секој државјанин на Република Северна Македонија кој наполнил 18 години живот, има деловна способност и е со постојано живеалиште во изборната единица каде се врши изборот. На изборите за пратеници во Собранието гласаат и државјаните на Р. С. Македонија, кои на денот на изборите се на привремена работа или престој во странство. Своето право на глас тие го остваруваат во дипломатско-конзуларните претставништва на Република Северна Македонија во странство. Гласањето не е задолжително.

Пасивно избирачко право - кандидат за пратеник може да биде државјанин на Република Северна Македонија со наполнети 18 години живот и деловна способност, доколку не се наоѓа на издржување казна затвор за сторено кривично дело и доколку не е осуден со правосилна судска одлука на безусловна казна затвор над шест месеци, чие издржување се уште не е започнато.

При прекршување на избирачкото право многу е битно граѓаните да се добро информирани каде можат ваквите прекршоци да ги пријават. Една од институциите каде може да се пријави е Народниот правобранител, кој што има свои локални канцеларии во неколку градови низ РСМ или во Хелсиншкиот комитет за човекови права. Дополнително може да се пријават изборни нерегуларности и кај официјалните набљудувачи на изборите кои ќе се пријават за официјално набљудување на изборите, во полиција со поднесување на пријава.

На последните парламентарни избори во Јули 2020, право на глас имале 1.814.263 гласачи запишани во Избирачкиот список, а изборите ги следеле 550 домашни и 102 меѓународни набљудувачи.

20 ПРАВО НА СЛОБОДА НА ЗДРУЖУВАЊЕ

Законодавство

Секој човек има право на слобода на мирно собирање и здружување со други, вклучувајќи го и правото да основа синдикати и да им се придружува на синдикатите за заштита на своите интереси.¹²³

Остварувањето на овие права може да биде ограничено само со законски мерки што во едно демократско општество се неопходни за националната безбедност, јавната безбедност, заштитата на редот и спречувањето на злосторства, заштитата на здравјето или моралот или заштитата на правата и слободите на други. Со овој член не се забранува наметнување законски ограничувања за припадниците на оружените сили, полицијата или државната администрација.¹²⁴

Правото на здружување е гарантирано со Уставот на РСМ во член 20: „На граѓаните им се гарантира слободата на здружување заради остварување и заштита на нивните политички, економски, социјални, културни и други права и уверувања“¹²⁵, а додека во член 21 од Уставот на РСМ се вели дека граѓаните имаат право мирно да се собираат и да изразуваат јавен протест без претходно пријавување и без посебна дозвола.¹²⁶

- **Член 20**

На граѓаните им се гарантира слободата на здружување заради остварување и заштита на нивните политички, економски, социјални, културни и други права и уверувања. Граѓаните можат слободно да основаат здруженија на граѓани и политички партии, да пристапуваат кон нив и од нив да истапуваат. Програмите и дејствувањето на здруженијата на граѓаните и политичките партии не можат да бидат насочени кон насилно уривање на уставниот поредок на Републиката и кон поттикнување или повикнување на воена агресија или разгорување на национална, расна или верска омраза или нетрпеливост. Забранети се воени или полувоени здруженија што не им припаѓаат на вооружените сили на Република Северна Македонија.

- **Член 21**

Граѓаните имаат право мирно да се собираат и да изразуваат јавен протест без претходно пријавување и без посебна дозвола. Користењето на ова право може да биде ограничено само во услови на воена и вонредна состојба.

Според **Законот за работните односи**, работниците имаат право, по свој слободен избор, да основаат синдикат и во него да се зачленуваат, под условите пропишани со статутот или правилата на тој синдикат. Синдикатот е самостојна, демократска и независна организација на работниците во која доброволно се здружуваат заради застапување, претставување, унапредување и заштита на своите економски, социјални и други поединечни и колективни интереси. Работодавачите имаат право, по свој слободен избор, да основаат здружение и во него да се зачленуваат, под условите пропишани со статутот или

123 Член 11, став 1, Европска Конвенција за човекови права, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 14.07.2020]

124 Член 11, став 2, Европска Конвенција за човекови права, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 14.07.2020]

125 Член 20, Устав на РСМ, <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

126 Член 21, Устав на РСМ, <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

правилата на тоа здружение. Здружението на работодавачите е самостојна, демократска и независна организација во која работодавачите доброволно стапуваат заради претставување, унапредување и заштита на своите економски, социјални и други интереси. Синдикатите и здруженијата можат да се основаат без какво било претходно одобрување. Работникот, односно работодавачот слободно одлучува за своето стапување и истапување од синдикатот, односно здружението на работодавачите. Никој не смее да биде ставен во понеповолна положба поради членство или нечленство во синдикатот, односно здружението на работодавачите, односно учество или неучество во дејноста на синдикатот, односно здружението на работодавачите. Синдикатот, односно здружението на работодавачите не можат да бидат распуштени или нивната дејност запрена по административен пат, ако се основани и дејноста ја вршат во согласност со закон. Активноста на синдикатот и на нивниот претставник не може да се ограничува со акт на работодавачот, ако таа е во согласност со закон и колективен договор. Синдикатите, односно здруженијата на работодавачите можат да основаат свои сојузи или други облици на здружување во кои нивните интереси се поврзуваат на повисоко ниво (синдикати и здруженија на работодавачи на повисоко ниво). Синдикатите и здруженијата на работодавачите на повисоко ниво ги уживаат сите права и слободи загарантирани за синдикатот, односно здружението на работодавачите. Синдикатите и здруженијата на работодавачите имаат право слободно да се здружуваат и соработуваат со меѓународните организации основани поради остварување на нивните права и интереси¹²⁷.

Според **Законот за здруженија и фондации**, правото на слободно здружување се остварува преку здружување во здруженија, фондации, сојузи и организациони облици на странски организации за остварување на нивните цели, дејности и заштита на права, интереси и уверувања во согласност со Уставот и закон. Забрането е основање на организација ако програмата и нејзиното дејствување е насочено кон насилно уривање на уставниот поредок на Република Северна Македонија, поттикнување и повикување на воена агресија и разгорување на национална, расна или верска омраза или нетрпеливост презема активности поврзани со тероризам, презема активности кои се спротивни на Уставот или закон и се повредуваат слободите и правата на други лица. Две или повеќе организации можат да се здружуваат во сојуз или друга форма на здружување, која може да стекне својство на правно лице, со регистрација во согласност со законот. Организациите можат да членуваат во меѓународни организации или на друг начин да соработуваат со нив. Организациите кои се здружуваат во сојуз или друга форма на здружување, со здружувањето не го губат својството на правно лице. Организациите се стекнуваат со својство на правно лице со уписот во регистарот што го води Централниот регистар на Република Северна Македонија. Здруженијата и фондацииите не можат да се трансформираат во други видови на правни лица. Ако со актот за основање, односно со статутот на организацијата не е определено времето на траење на организацијата, се смета дека организацијата е основана на неопределено време. Организациите имаат даночни и царински олеснувања во согласност со закон¹²⁸.

127 Закон за работните односи („Службен весник на Република Македонија“ бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 129/15, 27/16, 120/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 110/19), [пристапено на 16.07.2020]

128 Закон за здруженија и фондации, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 52/10, 135/11 и 55/16), [пристапено на 16.71.2020]

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Уставот на Република Северна Македонија (донесен на 17 ноември 1991 година, и објавен во „Службен весник на РСМ“ број 52 од 22.11.1991 година), со Амандманите од I до XXXII, објавени во „Службен весник на РСМ“, и тоа: Амандманите I и II, во број 1 од 10 јануари 1992 година; Амандманот III, во број 31 од 2 јули 1998 година.; Амандманите IV до XVIII, во број 91 од 20 ноември 2001 година; Амандманот XIX, во број 84 од 30 декември 2003 година; Амандманите XX до XXX, во број 107 од 9 декември 2005 година; Амандманот XXXI, во број 3 од 9 јануари 2009 година, и испр. во број 13 од 29 јануари 2009 година; и Амандманот XXXII, во број 49 од 12 април 2011 година.

Конвенција за правата на лицата со инвалидност усвоена на 13 декември 2006 година во седиштето на Обединетите Нации, <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Konvencija%20za%20pravata%20na%20licata%20so%20invalidnost.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

2. Законот за спречување и заштита од дискриминација (Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година)

Законот за вработување на инвалидни лица (Службен весник на РСМ бр. бр.44/2000, 16/2004, 62/2005, 113/2005, 29/2007, 88/2008, 161/2008, 99/2009, 136/2011, 129/15, 147/15 и 27/16), линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilniciPenzii/10.11_zil.pdf [пристапено на 16.02.2020]

Slovenia Fact Sheet on Social Care & Support Services Sector for Persons with Disabilities, линк <https://www.easpd.eu/en/content/publications> , стр. 4 , пристапено на 18.03.2020 година.

3. Националната стратегија за деинституционализација во системот на социјалната заштита во Република Северна Македонија (2008-2018)

Национална стратегија за деинституционализација во Република Северна Македонија 2018–2027 „Тимјаник“ (Скопје, септември 2018) линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/strategii/Strategii%202018/Strategija_deinstitucionalizacija_Timjanik_2018-2027.pdf [пристапено на 16.03.2020 година]

Конвенцијата за заштита на правата на детето, <http://healthrights.mk/pdf/Pravnici/Megjunarodni%20dokumenti%20i%20mehanizmi%20za%20zastita%20na%20covekovite%20prava/%D0%9EN/8-%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%BE.pdf>

4. Законот за правата на детето (Службен весник на РСМ бр.198/2018, со измени и дополнувања објавени во Службен весник бр.104/19, 146/19 и 275/19.

ПОСЕБЕН ИЗВЕШТАЈ од спроведеното истражување за насилство меѓу учениците во основните училишта (меѓуврсничко насилство), Скопје, октомври 2019, линк: <http://ombudsman.mk/upload/Posebni%20izvestaj/2019/Posebni%20izvestaj-Megjuvrsnicko%20nasilstvo-10.2019%20.pdf> [пристапено на 17.03.2020 година]

5. Законот за семејството, („Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 80/92, 9/96, 38/04, 33/06, 84/08, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, 104/15 и 150/15)

Официјална веб страна на Народен правобранител, линк: http://ombudsman.mk/MK/zashtita_na_pravata_na_decata/oddelenie_za_zashtita_na_pravata_na_decata.aspx [пристапено на 12.03.2020 година]

European Guide of Anti-bullying Good practices, April 2014, link <https://cesie.org/media/ean-pb-web-en.pdf>, [пристапено на 18.03.2020 година]

6. Закон за заштита од вознемирување на работно место, Службен весник на РСМ” бр. 79/13 и 147/15)
7. Закон за работните односи, („Службен весник на РСМ “бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 129/15, 27/16, 120/18, 110/19)

Годишен извештај за 2018 година на Народен правобранител <http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2017/GI-2018.pdf> [пристапено на 25.05.2020г]

The countries that cater the most for workers’ rights, линк <https://www.expats.com/en/expat-mag/2543-the-five-best-countries-for-workers-rights.html>, [пристапено на 12.03.2020 година]

Законот за животната средина и просторно планирање, Сл. Весник на РСМ бр.53 од 5.07.2005 година) <http://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/10/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%B7%D0%B0-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

8. Анализа на пристапот до информации и учество на јавноста, Архуска Конвенција во Македонија (јуни, 2010), Македонски Зелен Центар

Годишен извештај за ефикасноста на правната заштитана човековите права во РСМ 2019, Здржение на млади правници, www.myla.org.mk

Закон за еднакви можности на жените и мажите (“Службен Весник на Република Северна Македонија” бр. 6/2012). Закон за изменување и дополнување на Законот за еднакви можности на жените и мажите (“Службен Весник на РСМ” бр. 166/2014), линк: http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2017/pre-cisten%20tekst%202015%20na%20ZEM_nov.pdf [пристапено на 16.03.2020 година]

Законот за спречување и заштита од дискриминација (Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година), линк: <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2019/27,5-Zakon%20za%20zastita%20od%20diskriminacija.pdf> [пристапено на 16.03.2020 година]

Компаративната студија Мерење на напредокот на судските реформи: Клучни принципи, стандарди и практики во македонија и 7 земји-членки на ЕУ: Хрватска, Естонија, Франција, Унгарија, Литванија, Словенија и Обединетото Кралство, издадена од Центар за правни истражувања и анализи. Повеќе на линк: <http://cpia.mk/media/files/104350--na-napredokot-na-sudskite-reformi-kluchni-principi-standardi-i-praktiki-vo-makedonija-i-7-zemji-chlenki-na-eu.pdf> [пристапено на 01.06.2020 година]

Стратегија за реформа на јавната администрација 2018-2022, Февруари, 2018 година, линк: http://mioa.gov.mk/sites/default/files/pbl_files/documents/strategies/srja_2018-2022_20022018_mk.pdf

9. Закон за административни службеници, „Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 27/14, 199/14, 48/15, 154/15, 5/16, 142/16 и 11/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 275/19 и 14/20)

Извештај за Северна Македонија за 2019 година, <http://www.sep.gov.mk/data/file/Dokumenti/Izvestaj%202019-F.pdf> [пристапено 04.06.2020г.]

10. Закон за здравственото осигурување, („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14, 97/14, 112/14, 113/14, 188/14, 20/15, 61/15, 98/15, 129/15, 150/15, 154/15, 192/15, 217/15, 27/16, 37/16, 120/16, 142/16, 171/17 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 275/19)

Countries With The Best Health Care Systems, 2019, <https://ceoworld.biz/2019/08/05/revealed-countries-with-the-best-health-care-systems-2019/> [пристапено на 06.06.2020 г.]

11. Закон за Социјална Сигурност за старите лица Број на Службен весник: 104/2010 од 23.05.2019

Национална стратегија за стари лица, линк: <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Strategija%20za%20stari%20lica%20juni.pdf> [пристапено на 02.05.2020 г.]

Прирачник за развој на социјални услуги за ранливите групи во локалните заедници, март 2013 година, МТСП, повеќе на линк: http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/priracnik_socijalni_usligi.pdf [пристапено на 10.06.2020]

Официјална веб страна на социјално претпријатија ХуманаС, повеќе на линк: <https://humanost.org.mk/humanas/%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D1%85%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81/> [пристапено на 10.06.2020]

Европска рамка за младински политики, <http://www.nms.org.mk/mk/nie-mladite/> [пристапено на 01.06.2020]

12. Студија за млади на Северна Македонија 2018/2019, автори Марија Топузовска Латковиќ, Мирјана Борота Поповска, Елеонора Серафимовска, Анета Цекиќ, Нита Старова [10.06.2020]

Национална Стратегија за млади 2016-2025 година, <http://strategijazamladi.mk/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%B%D0%B0%D0%B4%D0%B8-2016-2025.pdf> [пристапено на 29.05.2020]

Young people's access to rights through youth information and counselling, <https://rm.coe.int/16807023d9> , пристапено на [29.05.2020]

13. Закон за заштита на потрошувачите, („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 38/04, 77/07, 103/08, 24/11, 164/13, 97/15, 152/15 и 140/18)

Кои се вашите права како потрошувач?, <https://www.pravdiko.mk/vasite-prava-kako-potrosuvaci/> [Пристапено на 02.06.2020]

Извештај за спроведени активности во 2019 г. https://opm.org.mk/wp-content/uploads/2020/02/iz-vestaj_opm_2019.pdf

Dual Food Quality: Commission releases study assessing differences in the composition of EU food products, <https://ec.europa.eu/jrc/en/news/dual-food-quality-commission-releases-study-assessing-differences-composition-eu-food-products> [пристапено на 05.06.2020]

Годишен извештај на состојба на човековите права на ЛГБТ и интерсекс народни 2019 на ИГЛА Европа, <https://ilga-europe.org/annualreview/2019>, [пристапено на 25.06.2020г.]

Интернационалната лезбејска, геј, бисексуална и трансексуална асоцијација (ILGA), <https://ilga.org/> [пристапено 24.06.2020г]

Директива 2000/78 ЕС (27 ноември, 2000 година, ЕУ), линк: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj> [пристапено на 11.06.2020]

Совет на Европа, официјална веб страна: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance> [пристапено на 11.06.2020 година]

14. Закон за заштита на конкуренцијата (, Службен весник на РСМ “бр.145/2010, бр.136/11, 41/14, 53/16 и 83/18)
15. Кривичниот Законик на Република Северна Македонија („Службен весник на РСМ” број 80/99, број 4/2002 година, број 43/2003, број 19/2004, број 81/2005, број 60/06, број 73/06, број 7/08, број 139/08, број 114/09, број 51/11, број 135/11, 185/11, број 142/12, број 166/12, број 55/13, број 82/13, број 14/14, број 27/14, број 28/14, број 115/14 и број 132/14)
16. Законот за заштита на личните податоци („Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 7/2005, 103/2008, 124/2008, 124/2010, 135/2011, 43/2014, 153/2015, 99/2016 и 64/2018)

Универзалната декларација за човекови права, <http://bezomrazno.mk/wp-content/uploads/2013/10/Univerzalna-deklaracija-za-pravata-na-covekot.pdf> [пристапено на 29.05.2020 г.]

Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, <http://bezomrazno.mk/wp-content/uploads/2013/10/Megjunaroden-pakt-za-gragjanski-i-politicki-prava.pdf> [пристапено на 29.05.2020 г.]

Европската конвенција за човекови права, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 29.05.2020 г.]

17. Законот за медиуми (Службен весник на РСМ бр.184/13, 13/14)

18. Законот за граѓанска одговорност (Службен весник на РСМ бр.143/12)

Заштита на правата на пациентите, со фокус на лицата корисници на дроги, повеќе на линк: <http://coalition.org.mk/wp-content/uploads/2015/10/Zashtita-na-prava-na-patsienti-so-fokus-na-litsata-korisnitsi-na-drogi.pdf> [пристапено на 09.06.2020]

Извештај од биобихевиоралното истражување и процена на бројноста на лица кои инјектираат дроги во Скопје, Република Северна Македонија, 2017 / [подготвиле Владимир Миќиќ ... и др.]. - Скопје: Институт за јавно здравје на Република Северна Македонија, 2018. Повеќе на линк: <http://iph.mk/wp-content/uploads/2019/03/RDS-LID-2018.pdf> [пристапено на 01.06.2020]

Квалитетот на програмите за лекување на зависности во Македонија, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје, 2019 година. Повеќе на линк: <https://hops.org.mk/wp-content/uploads/2019/06/KVALITETOT-NA-PROGRAMITE-ZA-LEKUVANE-NA-ZAVISNOSTI-VO-MAKEDONIJA-1.pdf> [пристапено на 01.06.2020 година]

How Norway turns criminals into good neighbours, <https://www.bbc.com/news/stories-48885846> [пристапено на 24.06.2020 г.]

Невладина организација Репортери без граници. Повеќе на линк: <https://rsf.org/en/north-macedonia> [пристапено на 14.07.2020]

Самостоен синдикат на новинари и медиумски работници. Повеќе на линк: <https://ssnm.org.mk/komentari/%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b8%d0%bd%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%b8-%d0%bc%d0%b5%d0%b4%d0%b8%d1%83%d0%bc%d1%81%d0%ba%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d1%80%d0%b0%d0%b1%d0%be%d1%82%d0%bd%d0%b8%d1%86%d0%b8-%d1%81-2> [пристапено на 14.07.2020]

Прирачник за набљудување на регистрацијата на гласачите, ОБСЕ - Канцеларија за демократски институции и човекови права (ОДИХР). Повеќе на линк: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/384915.pdf> [пристапено на 14.07.2020]

Европска Конвенција за човекови права, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 14.07.2020]

19. Закон за работните односи („Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 129/15, 27/16, 120/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија “бр. 110/19), [пристапено на 16.07.2020]
20. Закон за здруженија и фондации, („Службен весник на Република Северна Македонија” бр. 52/10, 135/11 и 55/16), [пристапено на 16.07.2020]
21. Закон за парничната постапка (Објавено во Сл. Весник на РСМ, бр.07 од 20.01.2011 година), [пристапено на 17.07.2020]
22. Закон за кривичната постапка (Објавено во Сл. Весник на РСМ, бр.150 од 18.11.2010 година), [пристапено на 17.07.2020]
23. Кривичен законик (Објавен во “Сл. весник на РСМ” бр. 37/96, 80/99, 4/2002, 43/03, 19/04 и Одлука на Уставен суд: Сл. весник 48/01г.), [пристапено на 17.07.2020]
24. Закон за прекршоците (Објавен во “Сл. весник на РСМ” бр. 96/2019 од 17.05.2020), [пристапено на 18.07.2020]
25. Закон за општата управна постапка (Објавено во Сл. Весник на РМ, бр.145 од 23.07.2015 година), [пристапено на 18.07.2020]

INSEE (Национален институт за статистика и економски студии) <https://www.insee.fr/en/metadonnees/definition/c1281> [пристапено на 24.07.2020]

Официјална страна, <https://www.parisbyemy.com/lgbt-paris/> [пристапено на 24.07.2020]

Лица со попреченост, повеќе на линк: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1137> [пристапено на 24.07.2020]

ЕУ политика за заштита на децата, повеќе на линк: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-action-rights-child_en [пристапено на ден 24.07.2020]

Вработување и социјални работи, повеќе на линк: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=82&langId=en> [пристапено на 24.07.2020]

Директива 2009/147/ЕЗ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0147&rid=1> [пристапено на 24.07.2020]

Директива 92/43/ЕЕЗ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:3A31992L0043> [пристапено на 24.07.2020]

Директива 2003/4/ЕЦ и Одлука 2005/370/ЕЦ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:128091>, [пристапено на 24.07.2020]

Директива 2001/42/ЕЦ, повеќе на линк: <http://ec.europa.eu/environment/eia/sea-legalcontext.htm> [пристапено на 24.07.2020]

Директива 2011/92/ЕУ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:%3A32011L0092>, [пристапено на 24.07.2020]

Директива 2010/75/ЕУ, повеќе на линк: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0075&rid=1>, [пристапено на 24.07.2020]

Клучни директиви за родова еднаквост и недискриминација, повеќе на линк: <https://www.equalitylaw.eu/legal-developments/16-law/76-key-eu-directives-in-gender-equality-and-non-discrimination>, [пристапено на 24.07.2020]

Стратегија за млади на ЕУ, повеќе на линк: https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en, [пристапено на 24.07.2020]

